

ՏԻՐԱՆ Ե. ԱԼԷԲՍԱՆՆԵԱՆ

529
79

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՆԵԱՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ “ՊԱՐԹԵՆՈՆ”,
ԱՔԷՆՔ, 1939

891-93-092 Հուլիս 1939
Ա-29

891-55-052 Հովանայան

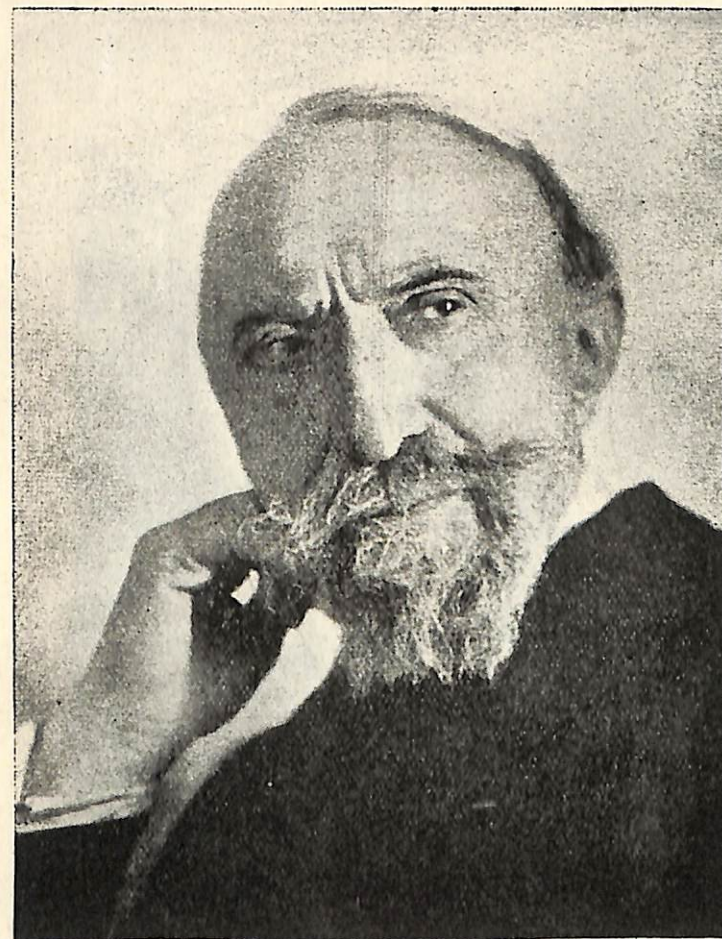
Ա-29

ՏԻՐԱՆ Ե. ԱԼԷՔՍԱՆԵԱՆ

19 APR 2011
H-529
72

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆԵԱՆ

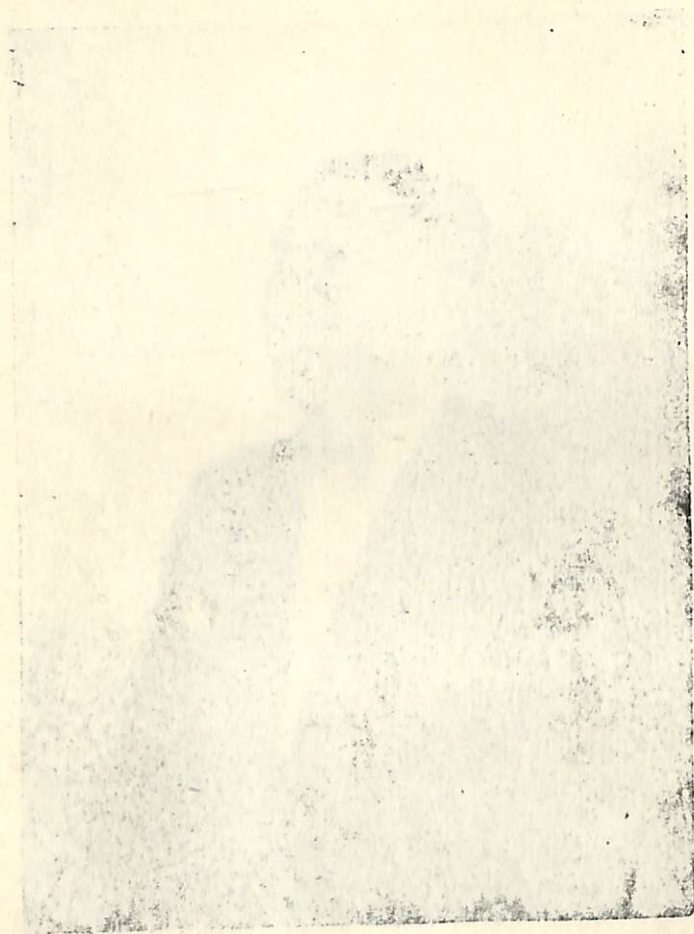

ԱԶԳԱՅԻՆ ՅՈՒԲԵԼԵԱՐԸ՝ ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Տ. Ե. ԱԼԷՔՍԱՆԵԱՆ

Էջն գիրքը կը ձօնեմ
Աղնուափայ Տիկին Մերեկա Տօնիկեանի
Տ. Ա.

Գ Լ ՈՒ Խ Ա.

ԱՐՇԱԿ 20ԳԱՆԵԱՆԻ ՊՐԱԿԱՆ ԴԻՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ուրիմպեան լեռները ցնծումով թո՛ղ կայտուն, զի Պառնասեան լուսաշող կատար մըն է որ կը կանգնի իրենց գէժ, ալեծածան վեհութեամբը արուեստին ողջակիզուող քուրմին՝ որ Զեւսի ամպրոպները յաղթահարած՝ հասած է ալլեւս հոն ուրկէ աստուածութիւնը մէկ փարսախս հեռու է միայն:

Կը սիրեմ արուեստի քուրմերը նմանցնել բիւրեղեայ, թափանցիկ լեռներու՝ որոնց ընդերքը սառած լոյսի շտեմարան է թանկագին — նկատէ՛ այս ալ հրաշալի մէկ քմայքը արարչութեան — սւր ինկած ամէն մէկ արեգնային ճաճանչ, թափանցելով լոյսի ալլաղան խաւերէն ներս, կ'ընդգծէ ծրածանեան երանգներու մէջ ծփացող շաւիղ մը՝ որ լոյսի այս գուարթ ողջագուրումէն արբշիտ՝ կը խոյսնայ դուրս ու կ'արտացոլայ իբր մէկ հոյակապ գեղանրկաւորը արուեստագէտի հոգիին:

Ո՞ր բարեխիղճ քննադատին սահմանումը պիտի կըրնա՞ք ամբողջութեամբ ընդգոգել այս լուսաափիւռ շաւիղին ընթացքը, կամ բնորոշել, թափանցիկ լեռան ծոցին մէջ,

ի տես բիւրաւոր լուսապսակներու ոլորասլտոյտ շարժումին ու մերթ ընդ մերթ արտացոլացումին՝ ներդաշնակութեան կշռոյթը որ կը բղխի իրարու ընդելուզուած լուսեղէն օղակներու շարժումէն: Արդարեւ, դժուար գործ՝ քննադատին: Ստեղծուած գեղեցկութիւն մը կամ յօրինուածք մը ի պաշտօնէ քննադատելու ունակութենէն մըղուած, յաւէտ իր հոգիին սառնութիւնն ու անընդունակութիւնը կը յայտնաբերէ քան թէ կ'արձանագրէ հարազատ թրթռացումը արուեստագէտին հոգիէն իրենին հաղորդուող լոյս-ալիքներուն: Հոս, մեղի համար, անվիճելիօրէն արդարագոյն հատուցում պիտի ըլլար հիացումը, քան արեւապայծառ գեղեցկութեան մը ինքնատուութիւնը կազմող տարրերուն պատէ պատ քայքայուքը, ինքնահաճ ու թեթեւամիտ դատումներով:

Ուստի, ամէն ներթափանցումէ առաջ, անկեղծօրէն յորդահոս մեր հիացումով սեւեռինք «Պառնասեան կատար»ին: Անոր անըջական, բիւրեղափայլ ծոցէն ջուրեր կը հոսին, վճիտ, կաթնաթոյր. հապիւ արձակուած աղբիւրներէն, լոյսը կու գայ ուռճացնել անոնց ամէն մէկ կաթիլը, ու սահանքն այլեւս կը դառնայ ալեծուփ մարգըրիտներու բեկբեկման լուսապատկերը: Եղեմական հոյանիստ լեռ մը, անուրջներով փայփայտած, բիւրա՛կն, մարգըրտափայլ: Ի՞նչ փարթամ գեղեցկութիւն է որ արարչութիւնը թափեր է արեւուն տակ: Այս լեռը Զօպանեանի հոգին է՝ յաւերժական տարփածու ամէն գեղեցկութեան՝ որ արծաթափայլ աղբերակներ կը ցայտէ իր վճիտ սկունքէն:

Տիեզերքի վայրագ ուժերը եկեր են երբեմն ու ծեծեր անոր կատարը, փորձելով զգետնել վսեմ խիզախութիւնն անոր, այլ մշտապէս տոկուն մնացեր է լուսեղէն լեռը, նորէն ասպարէզ կարդալով ոսոխներուն: Փուք ու փոթորիկ խուժեր են վրան խօլական թափով, այլ անճըրկեր ու հեզասահ գծի իւռներու պէս ծալլուեր են անոր թեւերուն տակ: Աղջամուղջներ եկեր են կպչիլ իր կողերուն, ծրարուեր են ալիքներու վէտվէտումով, ու բիւրեղակերպ մարմարներուն մինչեւ ծոցը խրիլ փորձեր են, այլ, ի գո՛ւր, աննուաճ հոգին թափահարեր է անհարազատը, մուրճն ու անարեւը, յաւէտ իր չողարձակ էութիւնն հռչակե-

լով: Մարտնչողը, քանդիչ ու ոճրագործ ուժերուն դէմ, կը քայքայուէր թէպէտ նիւթապէս, բայց տարամբժօրէն գեղապաշտ ու բանաստեղծ մնացող հոգիին առաքինութիւնը, ցայգալոյսին մէջ լուացուող լիճի մը պէս, միշտ գեղեցիկ ու յստակ կ'արտափայլէր աշխարհին:

«Եւ քու հոգիդ արգաւանդ էր, ու բարի՝
Կործանարար ուժերուն դէմ վիթխարի»:

Հոգեկան ի՞նչ հիանալի սփոփանք կը վայելէ թափառական անցորդը սա՛, վտարանդի ու անտէրունջ Հայու թիւնը, երբ իր յուսաբեկ նայուածքը կը հանդիպի ամբողջ կէս դար ամրապնդօրէն իր վսեմ կոչումին փարած, յաղթապանծ այդ գագաթին: Վերածնող հայութեան գաղափարականին ամենաչքեղ պանծացումն է այդ սէ՛գ կատարը: ափշտակուած կը նայիս վրան ու Հայաստանը կ'ողջնայ ներսիդիդ ու, որպէս թէ Մասիսի ճիշդ դէմն ըլլայիր, ուժգնօրէն յեղակարծ՝ կը սթափին տարիներով թմրած զգացումներդ: Հայրենի, սիրասուն դաշտեր փափկօրէն կը տարածուին միգամած խորհուրդներուդ վրան եւ պուրակներու սարսուռովը կը սփոփեն օրերուդ պարտասումը. պաղպաջուն ջուրով կը լուան այլասերումէ փտած երակներդ, անոնց մէջ վճիտ ու անապակ արիւն յորդելով: Ի՛սկապէս հրաշալի է առիթը: Երթա՛նք, մէկ աղբերակէն խմելու քերթուածը քնարերգակ, միւսէն վիպակը իրապաշտ: Թաւալուն ջուրերուն մէջ տեսնե՛նք աստուածակերպ դիմագիծը Հայաստանի աշուղներուն՝ որ՝ Հոմերոսի կներու պէս, քնար ի ձեռին ու սարէ սար աստանդական, հայ շինականներուն երգեր են քաղցրութիւնը կեանքին ու քաջագործութիւնը հայ դիւցազներուն: Ու ահա՛, համայնապատկերին քիչ մը աւելի խորը, առուակը կը հանդիպի ասպռածի մը բիրտ ցիցերուն, մէկէնիմէկ կը ծռէ իր մէջքը, ողնոսկը կոտրելու չափ կռացած, ու փշրուող որովայնէն կը ժայթքէ ջրվէ՛ժը: Օ՛ կանգնէ՛ ինք այդ անուշաղբիւր ջրվէժին տակ ու կազդուրուէ՛նք զովու-թեամբ, զի անոր աստուածապարգեւ սրսկումը պերճախօս

համակրութեան հոսանքն է որ ֆրանսացի գրագէտներուն սրտէն կը գեղու:

Հիացումը: Անբաւ՝ անոր արծաթին տուրքն ալ ուր կը պակսի ստեղծագործական աւելնը: Գրադատը, եթէ այլաբանօրէն չի կառուցաներ տիպարին պերճանքն ու չքեղութիւնը յայտնագործող որեւէ համայնապատկեր մը, ապացոյցը միայն տուած կ'ըլլայ անընկալչութեանը իր հոգիին որ քերթողութենէն իրեն հաղորդուած գեղեցկութեան տարրերը այլապէս համադրելու եւ իր գրոյմով իբր նոր, միաձոյլ գեղեցկութիւն ցոյց տալու անընդունակ է, ամո՛ւր:

Ապագէն, յարդս կ'անճրկի երբ քերթող, քննադատ, բանասէր, խմբագիր ու թարգմանիչ Չօպանեանը իր առջեւ կը փոէ գերընտիր արտադրութեանց ընդարձակ տըր-ցակը: Ո՞ր մէկէն սկսիլ եւ ո՞ւր վերջացնիլ. ո՞րքանը քըր-քըր ու ի՞նչպէս խորանալ. ո՞ր ճառագայթին փարիլ եւ որմէ՞ անջատուիլ: Ստուար հատորներ կրնային գրուիլ ու քանի մը թուղթի երես մը տեսլու ձեռնարկեր ենք: Հիացական չըջագծով մը բոյորուած, տարտամ ընդգծումներ միայն, գունաւոր թուղթիկներու պէս առկալս՝ կը յայտնուին գեղանկարութիւն կարելիութիւններով անսահման հորիզոնին վրայ: Այլ՝ մանուկի հոգին կը հրճուի երբ իր թուղթիկին գոյնզգոյն պոչը կը խաղայ կապոյտ ամպերուն հետ:

Գ Լ Ո Ի Խ Բ.

ԳՐԱԿԱՆ ԵՆԹԱՀՈՂԸ

Կ. Պոլիս. 1890:

Սկիւտարի բարձունքները դեռ նոր լսեր են Սոխակին ձայնը, որ կը յափշտակէ ամէն գեփիւռ ու ամէն քամի, եւ արուեստի տարրերը համանուագ դաշնաւորելով կը բարձրացնէ անմահական եղանակը Դուրեանականութեան: «Տըտունջը»-ը առատ թախիժ կը թափէ նորելուկներու սրտին մէջ: Հիւանդկախ, հիւժախտի արբանեակ ոռմանթիկութիւն մը կը պտըտի զիչերուան լուսնին տակ, կը կախարդէ երիտասարդները իր պէսպիսուն պչրանքներով: Շատեր կուրծքերնին կը խոցոտեն, հիւժախտի ջերմութեան մէջ նոր «Տըտունջը» մը յօրինելու սեւեռմամբ: Կ'ապրի անմեկնելի եղիան, ծաւալուն փառքի գահին վրայ բաղմած, մերթ նիրվանայի, մերթ Մորփէոսի գողը. ընկողմանելով: Օրէ օր կը խորանայ Շորէնհաուրի ջրհորներուն մէջ, վիզէն բարակ առասան մը կապած, ու կը վախցընէ չուրջինները մի գուցէ յանկարծ փրթի չուանը ու մեծ վարդապետը խորասուզուի բացարձակ անիմանալիութեան յատակը: Ախտաժէտ ոռմանթիզմը մէկ կողմէն, յոռետես միսթիսիզմը միւս կողմէն կը ջլատեն կենսունակութիւնը այլապէս արգաւանդ մթնոլորտին:

Երջանիկ շրջանն է այս ուր հայ մամուլը կ'ապրի իր Ոսկեդարը, արժանագոյնի լուսապսակին մէջ պարուրելով «Հայրենիք»ը, որ Արփիարեանի մը ու Բաշալեանի մը գեղապաշտ ոգիով սիրահարուած, ծովահայեաց պատուհան մը կը բանայ դէպի Արեւմուտք ու մութնուլուսին ներս կ'ընդունի, իբր քնքոյշ ու պշտալիւ հիւր, ծաղկափրթիթ Ֆրանսուէին — նորածիլ իրապաշտ գրականութիւնը: «Մասիս» ու «Արեւելք» կը կըթընին «Հայրենիք»ի ձգտումներուն ու կ'ամփոփեն ներշնչումները Զօհրապի, Օտեանի, Կամսարականի, Հ. Ասատուրի եւ ուրիշ տաղանդաւորներու: Իսկ անդին, Կեդրոնականի երակներուն մէջ կ'եռեւեփի գրական նորագոյն անդաստաններուն այս յաճախումը ինքնատուփոյն արտայայտելու հրավառ աւելը, ներարկուած Տէմիրճիպաշեանի, Մինաս Զերադի ու Թովմաս Թէրզեանի ուսուցչական հմտութեամբ: Կեդրոնականը երկունքի մէջ է ու պիտի ծնի: Լուսածին արգանդը բեղմնաւորուել է իրապաշտ տեսականին ամենէն առոյգ նախանիւթովը: Արդէն, կարելի էր տարակուսիլ թէ՛ «լուսաքաղաք»ի մը գրական հրաշակիրտներուն հայ իմացաշխարհի հոգիին մէջ հեւիհեւ թաւալումէն յետոյ, արթուն ու ածումնաձիգ խանդավառութիւնը անպարտապիտի պիտի մնար: Կը սպասեն որ գայ Մեսիան, նոր դէմքը տիրական, երեւելի քանքարով արուեստագէտը որ նոր շրջան կը բանայ իր անձնաւորութեան կնիքովը: Ոմանք ընդհամարեւ են արդէն որ տարիներով երկնուող պտղածանիւթը ունիլ եւ փշուիլ սկսեւ է Կեդրոնականի ներսէն: Կարճ սպասումէ մը վերջ, յղին իր լուսեղէն արգանդէն կանխահասօրէն աշխարհ կը հանէ մանուկ մը՝ որուն մեծութիւնն ու իմաստութիւնը անբնական են, թէպէտ, — Զօպանեան տասներեք տարեկան եղած ատեն Ֆրանսերէն ոտանաւորի մը թարգմանութիւնը կը հրատարակէ — բայց որ կը խոստանայ յանգիլ տարիներու բեղմնաւորման ամենահարազատ արգասիքին:

Աչակե՞րտ մըն էր Արշակ կամ ուսուցիչ մը գրասեղաններուն առջեւ: Արփիար կը զարմանայ որ Զօպանեան հանդուրժեւ է «աչակերտ ըլլալու» եւ գրական կանոններու հետեւելու, ինք որ ներքնապէս պիտի կազմալուծէր Բուրբանէն անհարազատ ժառանգ մնացած լալկանութեան

կալուածը ու ծիրանի բեհեղ պիտի հագցնէր Ֆրանսայէն նոր եկող, տարփայարոյց յաւերժահարսին, որուն սիրաբորբ գրգանքէն արբշիռ՝ «Արշալոյսի Զայներ»ը պիտի հնչեցնէր դեռաւոր «Թրթումներ»ով:

Թախծագեղ ոռմանթիզմի անձնատուր, նորելուկ քերթողները չիթ մը արցունքով կ'օժէին իրենց սիրունիին տալիք դողողուն մարգրտածաղիկը: Ու «ամէն ալ առանց բացառութեան», Յովհ. Աւագեանի սիրուն բացատրութեամբ, «փափաքած են ըլլալ զեփիւռ մը՝ խաղալու իրենց սիրունիին մաղբրուն հետ»: Ծիւղ. այն թուականներուն, ուր անդին, Սէնի փերուր, Լըքօնթ ու Լիւ պէսպիսուն երանգապնակով քնարերգութեան մը լարերը կը հնչեցնէր ու Տոտէ երեւակայութեան դալուկ թիթեռնիկները կը վանէր, ապաստանելով կեանքը իրատեսօրէն վերլուծող վէպին ծոցը:

Զօպանեան սիրուածն էր նորերուն մէջ, մինչեւ անգամ խոտապահանջ Զօհրապի մը աչքին լոյսը: Երբ թուրք գրաքննութիւնը կ'արգիլէր տաղաչափեալ քերթումներու հրատարակութիւնը, դաւաճանութեան հաղորդարները նկատելով դանոնք, Զօհրապ պետական շրջանակներու մօտ իր ամբողջ ազդեցութիւնը գործածեց գրաքննութեան արգելքը վերցնելու եւ ըսելու համար որ մը երկտասարդ Արշակին. «Ազատեցի քեզ, ալ Մուսադ հանգիստ կերպով կ'ընայ ներշնչել քեզ»: Իսկ ան, ձեռքերը միշտ լոյսին կարկառուն, իր «ազատութիւն»ը փնտոնեց Փաւրիգ, արուեստի միւսոնովը օծուն Սելույամի աւագանին մէջ մկրտուելու իբր հայազարմ ու նորածին մանուկ մը: Եկած եմ, ո՛վ Լուսոյ Քաղաք — պիտի ըսէր խանդաբորբ երիտասարդը — որ ձիւնափարփառ ստինքներէդ ըմպեմ լոյսը, կէօթէի «Լոյսը, աւելի Լոյսը» ու լոյսի ճոխութենէն յուզուած հոգիս ընկղմեմ Մոփասանի վէպին ծոցը, Տոտէի թեւաւոր արձակին, Պոտլերի ու Վերլէնի երգին ալեակնեւուն մէջ ու դաշնաւորեմ ալ քնարս անոնց լարերու նուրբ հնչականութեամբը:

Թէեւ տարի մը միայն մնաց Փաւրիգ, բայց տասնեակ մը տարիներու գրական աւելը մարտած կը վերադառնար Պոլիս, չքեղ պատուանդան մը հաստատելու «Մաղիկ»ով ու

դառնալու հետզհետե թրքահայ գրականութեան վաւերա-
կան այն դէմքը՝ որ կէս դարու վաստակով Յորելինական
փառաւոր հանդիսութեանց կ'արժանանայ ահա՛, այսօր, ա-
մէն տեղ ուր Հայութիւնը մայրենի լեզուով կը բարբառի
տակաւին:

Գ Լ Ո Ի Խ Գ.

20ՊԱՆԵԱՆ ՈՐՊԷՍ ՔԵՐԹՈՂ

Չօպանեանի գրական գործունէութեան ամբողջ կա-
ռուցուածքը՝ որուն սքանչացումով կը յառի իրեն ժամա-
նակակից ու մեր ամենէն կարկառուն գեղագէտ - քննա-
դատներէն Արտաշէս Յարութիւնեան իր «Իբր նրբարուեստ
բանաստեղծ, իբր ընտիր ու մաքուր արձակագիր, իբր
հմուտ, լայնամիտ ու խորաթափանց քննադատ, իբրեւ ան-
հաւասարելի գեղեցկագիտական զգայնութեամբ մը թրթը-
ռուն հասկացող ու գնահատիչ, իբր անկաշառ հրապարա-
կագիր, իբր անկեղծ աղագային գործիչ յօժարակամ կը խո-
նարհիմ իր յարգելի անուան առջեւ» մօտեցնումովը, հիմ-
նուած է քնարերգութեան վրայ: Քննադատը, բանասէրը,
խմբագիրն ու թարգմանիչը խարխիս նետած են քնարեր-
գութեան նաւահանգիստը: Մեծահռչակ Անթուան Մէյեէ
«Վարդենիք»ի հեղինակին համար կ'ըսէր թէ «բանաստեղծ-
ները իբր բանաստեղծ կը թարգմանէ եւ իրօք բանաս-
տեղծութիւնն է որ կուտայ իր ընթերցողներուն»: Ուղղա-
դատ որակում մը Չօպանեանի գրական գործին մասին,
ուր բանաստեղծն է գերիշխանօրէն տիրապետողն ու ըս-
տեղծագործողը: Այլ բացատրութեամբ՝ անոր գրական ծա-
նին հիմնը քնարերգութիւնն է. միւս ստեղծագործութիւն-

ները, առաւել կամ նուազ ստուերչատութեամբ ու պտղաբերութեամբ արձակուած, ճիւղաւորումներն են ա՛յդ ծառին: Յայտնի թէ՛ օգտապաշտ քնարերգակը ճգնաւորի պէս ինքնամփոփ չ'ուզէր մնալ, կ'եղանակաւորէ իր քնարը պարագաներու թելադրանքովը: Հոն ուր սիրապաշտ լիրիգ մը անդօր էր ջարդուած սերունդի մը սահմակելի մեղեքութիւնը երգելու, կարող էր, սակայն, ապաստանիլ թարգմանութեան գիրկը: Նուազ զեղուն չէ քնարերգակ Զօպանեանը երբ Միծ Պատերազմի ատեն Փրանսայի սահմանագլուխի զինուորներուն կը զրկուի պատմելու անոնց ջարդին արհաւիրքը զոր կը վերակենդանացնէ դիւցազնական աւիւնով ու, իբր երկրորդ Կապրիէլ տ'Անունցիոյ՝ վրէժի թունաւոր զգացումով կը շանթահարէ հերոսանալու դիմող զինուորներուն բանակը: Ամլութիւն չէ ճանչցեր քնարերգութեան բջիջը իր արեան մէջ. բանասէրը, մինչեւ իսկ հրապարակագիրը անոր սաղմով բեղմնաւորեր են իրենց տաղանդին տարողութիւնը:

Եթէ երբեք ուզուէր կշիռի դնել թարգմանիչին արտադրողականութիւնը բանաստեղծին տաղաչափեալ ու անտաղաչափ — որովհետեւ Զօպանեան նուազ բանաստեղծ չէ իր անտաղաչափ քերթուածներուն մէջ ուր իր սլացքը իրապէս իտէական բարձունքներու կը հասնի յաճախ — քերթուածներու քանակին հետ, նժարը պիտի հակէր թարգմանիչին կողմը, այնպէս անդուգակչիւ է հոս իր նպաստը եթէ ուզուէր, այս անգամ, բանասէրը կամ մատենագիրը բաղդատել բանաստեղծին հետ, նորէն առաջինին գերակըջողմը պիտի դար վճռաբար հաստատելու թէ քանակի տարողութեամբ ըմբռնուած բանաստեղծը չէ Զօպանեանի գրականութեան ամենէն արգաւանդ այգին, այլ նոյնի՛նքն այդ բանաստեղծութեան նրբարուեստ որակը, տեսակ մը հրաշալի, ստեղծագործ կենսանիւթ որմէ հաւասարապէս պատուաստուած են իր այգիին բոլոր որթատունկերը եւ կ'ուռճացնեն փարթամ, քաղցրահամ ողկոյգներ:

Հանէ՛ քնարերգակ բանաստեղծը քննադատ ու բանասէր, մատենագիր ու թարգմանիչ Զօպանեանէն, եւ դո՛ւն կ'ուեննոս անհրապոյր գիմագիծ մը: Բնարերգութիւնը, անոր մօտ, երկնքի համապարփակ լազուարթին պէս է, իր շնորհափայլ երանգաւորումը խորութեան ու

աարածականութեան մէջ յայտնաբերող:

Բանաստեղծը՝ գրական այսպիսի բաղմասեռ արտադրողականութեան հասնող գրագէտի մը մօտ, պիտի նսեմանար ի հարկէ: Օրինակի համար, Արտաշէս Յարութիւնեան մեր մէջ առաւելապէս իր քննադատի տարազով է որ կը հիւրասիրուի հակառակ իր նրբօրէն բարձր, չափածոյ արուեստին ուր «Գարնանային» ժպիտներ կը խայտան: Ինչն է ուրեմն որակը Զօպանեանի չափածոյին որ նոյն իսկ ափ մը քերթուածներով կը պարտադրէ ինքզինքը լիակատար բեղմնաւորման տիրացած գրագէտ դէմքին: Իրապաշտօրէն քնարերգող, զգայութիւնները կենդանացնող, անկեղծօրէն յորդարուի, ազնուական յուզում մը որ «Արշալոյսի Ձայներ»ուն, «Թրթուումներ»ուն, «Մութ Խաւեր»ուն, «Թուղթի Փառք»ին ու «Բերթուածներու Հաւաքածոյ»ին մէջ կը յայտնուի իբրեւ հարադատ, դաշնակաւոր երգը հայաշխարհին:

Ձնջէ՛ Զօպանեանի բոլոր քերթուածները, դսպէ՛ բուն բողոքը որ կը հնչէ «Օրօր Մայր Հայաստանի»ն, «Մօրս», «Վերյիշում» բանաստեղծութեանց մէջ, եւ առանձին թո՛ղ «Դեղօն ի սլափու Հայ Լեզուն»ը եւ ահա՛ «մըրրիկ մը քեզ սարսեց եւ ջուրերդ փրփրակուտակ, յորձանապտոյտ, մեծամոռնչ, արջնաթոյր ու փայլակներով պատրտուած՝ արձակեցին երգ մը անօրինակ, խորին ու հզօր, մոլեգին ու դաշնաթաւալ, վեհօրէն դաժան ու քաղցրօրէն ահաւոր, երգ մը կարծես հրեշտակապետներուն փողովն հնչուած՝ երախաբաց դժոխքի մը արհաւիրքին վերեւ. (Զօպանեանի) հոգին է որ վրայէդ կ'անցնէր»: Արուեստը հո՛ւ՛ մարգրտափայլ մօզայիք մը, ամենէն չլացուցիչն ու ամենէն դեղապաճոյճն է թրքահայ արձակին մէջ: Դիւցազնական կորովով կը խառնակէ արիւնդ, կը շանթահարէ հայրենասիրական զգացումներդ, հրաբուխ կը ծագեցնէ ներսիդիդ, հայ փառքերու տեսիլով կը վերացնէ հոգիդ ու դէպի ոսկմադաշտ կ'առաջնորդէ քեզ: Կը զգա՞ս թէ անասուն մը յես; այլ դիւցազնօրէն մկենելու կոչուած Հայ մը: Հայ լեզուի արեւափառ հոգին է որ վրայէդ կ'անցնի, Զօպանեանի յորձանապտոյտ ու շանթարձակ ոճաբանութեամբ: Հեշտօրէն կը զգա՞ս թէ շատ հեռու չես Կապրիէլ տ'Անունցիոյ հրահրած զգացական օճախէն, մինչ

զգայարանքներդ կը բռնկին ժան տ'Արքի բոցով:

Այս գերդմայլ արուեստին որակը, առանձին, աննշանաճ կը պահէ ինքնատիպ, հզօր ու մեծ բանաստեղծի մը գիմագիծը անխորտակելի պատնէշի վրայ: Իսկ անկախօրէն բանաստեղծին գերդմէն, գրական մարդուն միւս գէմքերը իրենց լուսարձակներու համագործով կը ստեղծեն անհաւասարելօրէն հոյակապ մեծութիւն մը, որուն առջեւ ակնածանքով պիտի խոնարհէին Արտաշէս Յարութիւնեանի պէս հայ ու օտար, բաղմաթիւ աղնուածաշակ արուեստագէտներ:

Արտացոլացումի ա՞յս տեսիլէն արդեօք չլացած՝ մեր վաղամեղիկ բանաստեղծ Լեւոն Կսաճանեան կ'ըսէր թէ Չօպանեան «արտադրող» մը աւելի «համագործող» եղած է: Այս դատաստանը, թէպէտ ճիշդ՝ գործին գրեթե լոյս չտալով, նկատմամբ, խոտոր կը համեմատի խորքին ուր մշտապէս աննկուն կը յայտնուի արտադրողին լուսացնող էութիւնը: Երկու անխափանելի ճշմարտութիւններով՝ Նախ, ո՞ր արտադրողը պիտի չուզէր յաւերժացում մը «Մօրս»ի եւ «Օրօր»ի նման թանկարժէք գոհարներով, որոնց ներքութեան եւ աղնուականութեան հաւասարող ուրիշ շատ կտորներ կան Չօպանեանի քերթուածներուն մէջ: Կամ, երբ Միջնադարեան Հայաստանի աշուղները լոյս աշխարհ կ'ընեն բարիգեան պողոտաներուն վրայ իրենց երգերը երգելու — նկատէ՛ — զեղապաշտական փայփայանքովը քնարերգակ բանաստեղծի մը որ ամէն մէկ աշուղի արեւմտեան տարազ կը ճարէ իր ոճի հիասփիւռ պարզեւներով, նուա՞յ արտադրող է հոս Չօպանեան քան Չարիֆեանի մը թախծութեամբը թրթռուն սիրերգակ ոեւէ պատանի որ արտադրող կը հռչակէ ինքզինքը քանի մը յանգեր իրաւունքով դաշնաւորած ըլլալուն համար, ու կ'ընծայէ իրեն հայ գրականութեան տեւական արժէք մը մատուցած ըլլալուն պատրանքը:

Ի՞նչ յետոյ, պիտի ջանանք բացատրել թէ ինչո՞ւ Չօպանեան ակնարկուած իմաստով «արտադրող» մը ըլլալէ դադրեցաւ որոշ շրջան մը եւ անմշակ թողուց իր սեպհական այգին, ինչ որ սիրազեղ աղաւաղանք մը կը դառնայ Ֆրանսացի գրագէտ Բիէռ Գիյեպոի տողերուն մէջ, ուր ան, Չօպանեանի «Քերթուածներու Հաւաքածոյ»ին թարգմա-

նութեան առթիւ, ուրախութեամբ կը ստուգէ թէ «անոր ցաւագին արուեստը աւելի յօժարակամ կ'արտայայտէ ներքին անձկութիւնը, քան Սթամպուլի հոյակապ տեսիլները»: Այս կենդանի արուեստին անմշակ լքումը «լիակատար անձնուրացութեան» կը համեմատէ Գիյեպո, շատ արդարացի նկատումով: Ինչպիսի՞ պերճ գոհարներով պիտի ճոխացնէր Չօպանեան մեր գրականութիւնը, եթէ իր քերթողական գործը չարունակէր փոխանակ շիրիմներու տակ թաղուած նշխարները լոյս աշխարհ բերելու:

Քերթուածներու մեծ կալուած մը չունի բանաստեղծը, թէեւ միշտ կրնար աւելին արտադրել — երբեք չէ պակսել իրմէ քերթողական աւելնը — բայց ի միասին հայրենասիրական զգացումներուն: Արուեստը սրտի գործ է էապէս. Չարդուող Հայութեան մը տուայտանքը սրբագործելու ամենապօրեղ միջոցը Ֆրանսայի սրտին ըսթափեցումն էր յայտնագործութեամբը հին հայ քաղաքաւորութեան մը թանկագին նշխարներուն: Ասո՛ր համար փշրեց Չօպանեան իր «Ես»ին քնարը եւ ծառայութեան մը տաւ: Հայրենիքի գաղափարը փառաբանող ճարտասան մը որ թշնամին տեսնելուն ձեռքի թուղթերը կը ձգէ ու դէնքով կը յարձակի ոսոխին վրայ: Հանճարը ճգնաւոր ասլրելու սահմանուած չէ այս աշխարհին մէջ. մօտիկ ու հեռաւոր դրացնութիւններ ունի որոնց հետ կը կենակցի ըստիպողաբար, երբեմն անձնատուր անոնց քմայքներուն, երբեմն ալ ընդվզելով զինքը կաշկանդող ուժերուն դէմ: Չեմ կարծեր թէ Չօպանեանի հանճարը սրդողած է իր գըրացիներուն: Որովհետեւ, կեանքի, սիրոյ, անմահութեան, յաւերժական տեսիլներու եւ նո՛յնիսկ հայրենիքի գաղափարաբանութեան քերթողութենէն գիրիվներ կա՛յ ու անսասան կը մնայ սեպհական բաղուկներուն ուժով ոսոխը: Գիմագրաւելու հերոսական առաքինութիւնը Պատուի՛ առ գոհարերուող հանճարը:

Պատուի առժող կը մտնենք տաղերուն մանրամասնութեանց: Գիյեպոի պէս ուրիշ նշանաւոր Ֆրանսացի ու այլազգի գրագէտներ եւս Չօպանեանի քնարերգակ քերթուածներուն մէջ կը նշմարեն բարձր արուեստ մը որ Մաքս Նօրտաւուի դրուատալից տողերուն մէջ կը դառնայ «գեղեցիկ նպաստ մը համաշխարհային Գրականութեան»:

կրէկ Զօպանեանի «Քննարկ»-ին մէջ «Վերլէնեան հալածութիւն» մը կը տեսնէ, ժան Լահոտ անոր տաղերը կը բաղդատէ Փեթիֆի ու Հայնէի սմենաւնտիր տաղերուն, իսկ մեծանուն էմիլ Վէրհարն կ'ըսէ. «Անոնք որ չեն կրնար տեսնել Ասիոյ մէջ արեւուն տակ ձեր ժողովուրդին ապրիլը, գէթ մտքի աչքերով կը դիտեն անոր գործերը, երազերը, ուտելի ու կոռելի ձեր գիրքերուն մէջ: Եւ այնպէս է ձեր խօսքերուն անկեղծութիւնն ու ճարտարութիւնն որ կը սիրեն զայն ձեզ լսելով, թերեւս աւելի քան եթէ զայն իրապէս տեսնէին իր տեղը»:

Վէրհարնի այս «թերեւս աւելի քան եթէ զայն իրապէս տեսնէին իր տեղը» ու Դիյեանի «աւելի ցօտարկամ կ'արտայայտէ քան Սթամպուլի հոյակապ տեսիլները», ակնարկուած Զօպանեանի արուեստին ներուժականութեան, մտածել կուտան թէ Զօպանեան զուտ իրապաշտի մը հանդանակով չի ներկայանար մեր մէջ այլ մանաւանդ առարկայականը հոգեկանին ստորագասող եփախեալօնի մը յատուկ օժիտով: Յիրաւի, Զօպանեանի արուեստը իրականորէն կը պնէ այնպիսի երփներանգ ժապաւէններով, գեղապաշտօրէն յղացուած լեզուի եւ ոճի ճոխապէս ազամանդեայ ժանեակներով, եւ, մանաւանդ, այնպիսի խանդավառ փարուսով որ տեսիլը իրականէն աւելի գեղեցիկ ըլլալու տարապաշտման շքեղանքը կը դգենու, ու հոգեթով կը զգաս թէ այդ գեղազիտական հոլովոյթին մէջ կ'առկայծի լիաթոք ու ջերմ անկեղծութեան հուրը, ինչ որ տեսիլը ամբողջովին կը պարուրէ իրապաշտ գեղութեամբ: Հոգ'ը արուեստ, ո՛չ, սակայն, սոսկապէս իրապաշտ:

Անշուշտ իրաւունք ունէր Ռուբէն Զարդարեան ժամանակին զինքը իրապաշտութեան ոահվիրայ կոչելու, ուր ան տամուկ Ռոմանթիզմի եւ Նիւրմանան, անէացումը, իմացական գիշութիւնը, անձնասպանութիւնը գովաբանող եղիականութեան մը փլատակներուն վրայ կը կառուցանէր իրատեսօրէն ըմբռնուած, պայծառ լաւատեսութեան սիւններով հաստատուած ու ֆրանսական ոճով ձեւակերպուած նոր շէնք մը, տեսակ մը մաքրագործող գեղեցկութիւն, առինքնող, կենսայորդ ու երանաւէտ, որ, հուսկ յետոյ, պաշտելի խնկարանը պիտի դառնար նոր սերունդի ճգնումներուն:

Պօսեցնել տանք քննադատը զբաղէտին վրայ: «Այդ միջոցին ես, Կեդրոնականի ուսանող, արդէն սկսած էի արտադրել ոտանաւոր ու արձակ գրուածքներ, ոտմանթիկ ուղղութեամբ համակուած եւ գրաբարխառն աշխարհարարով շարագրուած, ազդեցութեան տակ Հիւկոյի, Լամարթինի, Միւսէի, Վինսէի, Ալիշանի, Պէշիկթաշեանի, Թէրզեանի եւ Տէմիրճիպաշեանի (այս վերջին երկուքը ուսուցիչներս էին Կեդրոնականի մէջ, զիս մասնաւորապէս կը մղէին յամենալ գրաբարխառն աշխարհարարին մէջ, որուն իրենք մինչեւ վերջը յարած մնացին): Արփիարեանի, Բաշալեանի, Զօհրապի եւ Կամսարականի գրականութիւնն է որ զիս հրապուրելով իր նորութեամբ, վերջնապէս քաշեց զիս դէպի անխառն աշխարհարարի դպրոցը, որուն ջատագովներէն մին էր նաեւ Կեդրոնականի մէկ ուրիշ ուսուցիչս, Մինաս Զերադ. անիկա շատոնց սկսած էր մաքուր աշխարհարարի դատը պաշտպանել, բայց՝ անընդունելի քերականական ձեւեր մտցնելով լեզուին մէջ՝ չէր յաջողած տալ գեղեցիկ ու կատարեալ աշխարհարարի օրինակը: «Արեւելք» — «Մասիս»-ի այդ խումբին շնորհիւ է դարձեալ որ ես մղուեցայ հետանալ ոտմանթիզմէն (զոր սակայն ամբողջապէս երբեք չեմ լքած, եւ զո՞հ եմ ատոր համար, որովհետեւ անոր մէջ յաւիտեական ու բարձր գեղեցկութեան աղբիւրներ կան) ու ձգտեցայ դէպի իրապաշտ, ու աւելի լայն բանաձեւով մը՝ դէպի կենդանի, ուղղակի, անձնական գրականութիւնը, դէպի արդիական ոգին, զոր զուտ գրական մարդի մէջ ինծի ճանչցուց նաեւ եւ նոյնիսկ աւելի լայն կերպով (մանաւանդ բանաստեղծութեան համար) եղիա Տէմիրճիպաշեան, որ մեր մէջ Հայնէի, Էտկար Փոյի, Պոտլէրի ու Վերլէնի, Վիլիէի ու Պարպէ տ'Օրվիյի, Մալարմէի ու Ռոլինայի անուններն առաջին անգամ արտասանողն եղած է»:

Ուրեմն, խոստովանութիւնը իրն է թէ այդ արուեստը տողորուած չէր անխառն իրապաշտութեամբ, այլ կը ճախրէր Պոնտապոսի վսեմափայլ կատարը, որպէսզի իր գեղապաշտ հոգիին զմայլանքովը լուսաւորէր առարկայական ու եմթակայացնէր զայն միշտ իր փոթորկայոյզ, հոգեխոռով պաշտամունքին:

Փակագրի մը հոս, իրապաշտութեան «արդիական իմաստը» արծարծելով: Յարաբերականութիւնը, ինչպէս այլուր, գրականին մէջ եւս գրաւած է իր դիրքը: Զոյալի ցնցիչ, խռովարար ու ասպատակող իրապաշտութիւնը պոռացող գայթակղութեանց դուռ բացաւ ատենին, մինչդեռ այսօր պարզօրէն բնական կը գտնենք անոր պատկերները: Ապառաժուտ տեղ մը նետուած յուռթի ցորենահատիկ մըն էր որ զինքը տեղափոխող մըրիկի մը կը սպասէր: Մեծ պատերազմը եկաւ, բարձրն ու վարժերը յեղաշրջեց, հին սիւններն ու կամարները փլան, ու անախարհաց, անօրինակ փորձառութենէ փրկուող մարդկութիւնը նոր ակնուցով դիտեց աշխարհը: Նոր իրապաշտները ո՛չ միայն «պարզօրէն բնական» կը գտնէին ցորենահատիկին ծլարձակումները, այլ մինչեւ իսկ չէին բաւականանար անոնց մով, զի արիւննով ոռոգուած հողէն աւելի հարազատ ու խորին երանգներ կը սպասէին: Ի՞նչ նոր աշխարհ էր որ կը բերէր Հանրի Մառիա Ռեմարք «Ոչինչ նոր արեւմտեան ճակատին վրայ» հոշակաւոր վէպով, ուր, իբր գերադասօրէն իրապաշտ, սպիտակ ակնուցով կը դիտէր պատերազմի արհաւիրքը, բարձրու անկումն ու մարդոց հոգեբանութիւնը, եւ սովորական դարձած գիւցաղներգութեան տեղ կը հիմնէր «եռ»ի մորմոքներով մօտեցուած զգացական նոր կայարան մը: Փոթորիկէն կ'ապատէր Տոստոյեւ վըսքին, որ ուշ ծլող ցօղունի մը պէս, կարծես յետպատերազմեան բարեխառնութեան կը սպասէր աճեցնելու համար ստուերաշատ այն ծառը ուր պիտի գային ապաստանիլ, յետոյ, ծուայկի պէս քննադատներ, ջերմագին ներքողումովն անոր արմատներուն տարածականութեան եւ խորութեան: Տոստոյեւսքիի տուածը — հոգեբանական խորաթափանց վերլուծումներ, դէպքերու եւ դէմքերու սրբտաճիկ ընդհարումներ — նոր ըմբռնուած իրապաշտութեան չեմէն չէր տարբերեր երբեք, կը խորացնէր զայն մանաւանդ: Գրագէտը համարձակութիւնն ունեցեր էր իր հարազատ երեսը դիտելու հայելին մէջ, մինչդեռ 19երորդ դարը դիտմամբ կը խուսափէր ինքզինքը ճանչնալէ, ինչպէս հիանալի կերպով կը նկարագրէ Օսկար Ուայլտ այս երեւոյթը իր «Տօրիան Կրէյի Կենդանագիրը» գրքին գլուխ գործոց յառաջաբանով: «19երորդ դարու հակակրօնութիւնը»

Իրապաշտութեան հանդէպ, կը նմանի իր երեսը հայելին մէջ տեսնող Գալիլեանի զայրոյթին, իսկ նոյն դարուն հակակրօնութիւնը՝ Ռոմանթիկութեան հանդէպ, կը նմանի Գալիլեանի զայրոյթին երբ իր երեսը չի տեսներ հայելին մէջ: Յեղակարծօրէն հոգեփոխուած, յետպատերազմեան Գալիլեանը վաղէվաղ հայելին առջեւ կ'երթայ, աչքերը չորս կը բանայ ու անայսմանօրէն իր դէմքին վրայ տեսնել կ'ուզէ իր հոգիին վէճը: Գրականութիւնը խօլաբար կը սուրայ արձակ վէպին ծոցը, դասական գեղեցկութիւններէն, խորհրդապաշտ նկարներէն, բնապաշտ սեւեռումներէն ու կեանքի տափակցած դէպքերէն ու դէմքերէն աւելի, հոգիին զարմանահրաշ ծալքերը յայտնաբերելու գերակշիռ արուեստով:

Միւրոյի Աստղիկը, թէպէտ գեղեցիկ որպէս յղացում, չէր կրնար — ինչպէս չէին կրնար ճշմարտութիւնը թագցընող խորհրդապաշտ երփներանգութիւնը, սոխակը, գեփիւռն ու լուսինը յանկերգող լոյծ ոռոմանթիզմը, նաեւ կեանքին հաղիւ հազ դուրսէն դաշող տեսակ մը ծանծաղուտ իրապաշտութիւնը — ներշնչումի աւաղանը դառնալ նոր մարդուն, որուն երեւակայութիւնը այլեւս սիրտ չունէր թիթեռնիկներ հալածելու հոն ուր կեանքի մանգաղին տակ թափթրփող հոգիները ահասարսուռ թաւալումներով կը յուզէին երանգաւորումը իր հոգիին պրիսմակին: Թնդանօթը, վառօդը, կաղը, թիթեղը, չոր հացը, բրտութիւնը, արիւնը, աղատութեան բռնաբարումը, բարոյական անկումը, սիրային ընդհարումները, սեռային արտառոցութիւնները, գոյութեան գոլըտուքը, ոճիւրն ու արկածը հոգեկան նոր աշխարհ մը բացած էին գրչի մարդուն առջեւ: Տոստոյեւսքիի, Պալլաքի ու Թուրկինիէֆի բացած ակօսներուն ընդմէջէն կը խաբխափէին նորեւուկներ, որոնց մէջ ոմանք չինձու, արուեստակեալ, ծախու վէպեր հրատարակելով գրականութիւնը կը հրէին նւթականացած ըմբռնումներու կրկէսը ուր պիտի արձանագրէր նաեւ ողբալի խեղճութիւններ՝ ապրուստ ճարելու մտահոգութեամբ յօրինուած փողոցային վէպերով: Քերթուածը կկգած պիտի նստէր անկիւն մը, զրկուած ժողովուրդին հոգիին հաղորդակցելու առաքինութենէն, մինչեւ որ նշո-

ոսմանթիկ, գերիրապաշտ ու ապագայապաշտ վրձինում ներ պնդւտային Եւրոպայի շրջագծին մէջ:

Մերիններէն քիչեր միայն, — մեծամասնութիւնը հինին պորտին փակած, որպէս աւանդական նշխարի, — նոր աւազանին ջուրով մկրտուելու փորձ ըրին ու անոնց մէ գրեթէ ամենէն ընդունակը դուրս ելաւ Կոստան Զարեան, ճշմարիտ արուեստագէտի մը փթթումը ընդգծելով մեր լալահառաջ քերթուածի ածունելուն մէջ: Նորերէն կը դատուէր նաեւ Շահան Շահնուրը իր «Նահանջը առանց երգի» վէպով, որ «Մենք»ի եւ «Դուք»ի բանավէճի ընթացքին կը հաստատէր թէ «հիմա որ կ'ապրինք Փարիզի կեդրոնը, հիմա աւելի լաւ ու շատ աւելի ծանօթ ենք նոր շարժումներուն որքան դուք չէիք երբոր նստած էիք Պոլիս կամ այլուր ... կ'ուզէ՞ք որ ձեզի տանք, Յրօյտիդմ, Վալէրի, Ժիտ կամ միանձնականութիւն, արտաոցը կամ գերիրապաշտութիւն»:

Այս տողերով, շրջապատին էապէս փոխուած ըլլալը կը տեղեկացնէր Շահնուր մեր հին գլուխներուն: Շուշանեան, Նարդուլի եւ մասնաւորապէս Եղիշէ Զարենց իր «Էպիքական Լուսաբաց»ով նոր շրջապատի զգացական կեանքէն յաջողակ պատկերներ տուին: Կարգ մը ուրիշ գործեր «Մնացորդաց»ի մեծանուն հեղինակ՝ Օշականի փէշին տակ, գլուխ ու գեղջկական բարքերը կենդանութեան առաջնորդեցին, Համաստեղ մը, Վահէ Հայկ մը, Նուրիկեան մը պտտցնելով իրենց անմեռ վարպետներուն՝ Թլկատիցիին ու Զարդարեանին լուսանցքին վրայ:

Հո՛ս, անհրաժեշտ է գիտել որ մոլուցքի պէս բան մը կը տիրէ մեր գրականութեան մէջ, հինը, հին յուշերը եւ յիշատակները վերարտադրելու ձգտող: Մարդիկ կան որ ջղաձգօրէն ուղեղնին կը քերթեն, կարենալ յիշելու համար թէ հին բնկալին մէջ թառած աքաղաղին գոյնը ի՞նչ էր, կամ թէ Սեփոյենց հաւը թառած ատենը ո՞ր ոտքը կծկելու սովորութիւն ունէր... Հին օրերու աքաղաղը մեր պաշտամունքի խորաններուն վրայ ոսկեճամուկ ու սրբագործուած, Պայրընի Հարութէն աւելի խորհրդակալանացած հաւազգի մըն է այլեւս, որովհետեւ պատահեր է ծնիլ ու ապրիլ հայկական գիւղի մը մէջ ... կամ հայկական շուշնը, — չէ՞ մի որ Համաստեղներ այս տարբերով չինեցին

իրենց համբաւը — ձգեցէ՛ք ամէն կեանք ու ապրում, հոգիներու անհուն աշխարհն ու գացէ՛ք այդ ոսկոր կրծողին պէշին փակիլ, արուեստ ու արժէք յայտնաբերելու առաքելութեամբ: Ասիկա մեռելապաշտութիւնն է, չափազանց ուժեղ եղանակով: Կարծեմ, հին եգիպտացիներն ալ իրենց սիրելիներուն դամբանին մէջ հաց ու ջուր կը դնէին, որպէսզի մեռելը գործածէր ի հարկին:

Աւագ ու անջնջելի պարտականութիւն է, չենք առարկեր, պահպանումը մեռելներէն ժառանգուած արժէքներուն, ո՛չ միայն իբր խնկարկումն անոնց սրբայիշատակ անցեալին այլ մեր կեանքին իսկ տալու արեւակցական խորութիւն մը որմէ շատ բան ունինք չահելու, բայց հոգեպէս զաղբիլի գաճաճներ պիտի դառնայինք եթէ աքաղաղէն ու չունէնք դատ ուրիշ ընծայ չունենար մեր նոր օրերու գրիչը: Այս ակնարկումը, անշուշտ, չի հերքեր որ Համաստեղի պէս ինքնատիպ տաղանդներ անհրաժեշտութիւններ են մեր գրականութեան, այլ կը ձաղկէ համաճարակող մոլուցքը որ տարամերժօրէն կը ձգտի հինին վերածարծման ու կը ջլատէ նոր փթթումներու սեւեռումը գէպի իտէական հորիզոնները արուեստի:

Նոր շրջապատներու մէջ կ'ապրինք ու նորափետուր հաւազգիներ կը վխտան մեր բոլորտիքը: Եթէ պէտք է գրականութիւնը անպայման պարսպել ազգային պատնէշներով, ապա ուրեմն գնահատանքի աւագ տրիտուրը տրբուի անոր՝ որ կ'արձանագրէ Հայու հոգիին զարմանազան բախումներն ու անդրադարձները նորագոյն շրջապատին մէջ ու նաեւ անոր՝ որ գիտէ բիւրեղացնել նուաճումնաձիգ նոր սերունդին ցանկութիւնները ներկային ու ապագային առնչութեամբ: Ի՞նչ մը տեղ կը մնայ միշտ ծնրերուն ալ որ ընդհանրապէս իրենց անցեալը յիշելէն զատ ուրիշ ընդունակութիւն չունին արդէն, բնախօսականօրէն:

Այսուհանդերձ, հոն ուր մեր տաղանդաւոր նորեկները չեն կրցեր լիապէս մարսել նոր օրերու իրապաշտութեան կարգախօսը, Զօպանեան իր «Թուղթի Փառք»ով կ'արձանագրէ հոգեկան ներհայեցողութեան ակնախտիղ ճառագայթում մը որ, թէպէտ ազգուն իբր տրամագիծ, կուտայ, սակայն, բարի աւետիսը կեանքի նոր հայեցողու-

թեան մը:— Ահա՛ ես, կեանքը, իմ գեղանի շնորհքներովս կ'արփաթեւեմ քու «Թուղթ» երուդ վրայ մինչեւ որ այժմ զածին հորիզոնէն դուրս խոյանամ դէպի նոր իրականութիւններու անսահման կապոյտը: Ռահվիրան է, իրապաշտութեան ներշնչուած դրօշակակիրը, որ ասպարեզ կը կանչէ նոր սերունդը: Դասական է ծնունդով, բոմանթիկ իր սերմով, քնարերգակ իր արիւնով, Պառնասեան իր տեսլականով, այլ սակա՛յն, իրապաշտ՝ իր փարոսմով:

«Գաղափարները փողփողուն թիթեռնիկներ են, կ'ըսէ դեռատի Զօպանեան, երբ մեղի կու գան, երբ երկինքէն կու գան մեղի: Մենք մեր կոչտ մատներուն մէջ կը ճմրթկենք անոնց թեւերուն թափանցիկ բեհեզը ու կը մերկացնենք զայնս իրենց ոսկի փոշիէն, ու մինչեւ որ թուղթին վրայ նկարենք անոնց մարմնոյն նուրբ չըջագիծերն, անոնց թեւերուն երկնագոյն կապոյտը, անոնց աչքերուն մանրիկ ուլունքները, մինչեւ որ մարմնացնենք օդային պատկերն այն անձանթին ծաղիկ թռչուններուն որք մեր ճակտին վրայ կու գան թառիլ, անկենդան ու գունաթափ քուրջի կտոր մըն է մնացած յաճախ անոնցմէ: Գրականութիւնը ցոլք մըն է, տկար ցոլք մը, տոնոյն ցոլք այն ներքին պայծառութեան որ կը վառի մեր գանկին տակ, որ մեր հոգւոյն մէջ կը վառի»:

Երկինքէն իջնող այդ թիթեռնիկը, անձանթ թրուշունը եւ հոգիին մէջ վառող ներքին պայծառութիւնը անշուշտ մեղի կը խոստովանին թէ Զօպանեան ծնունդով հեռու չէ դասական դպրոցի սրահներէն ուր նախատիպար գեղեցկութեան մը պաշտամունքը կը խնկարկուի: Դեռատի Զօպանեան, ուրեմն, գեղեցիկը կը փնտոէ վերէն եկող, անձանթէն թելադրուած ու հոգիին մէջ յայտնուող մտատիպարի մը մէջ, ինչ որ չի հաշտուիր իրապաշտական ոգորումներուն հետ: Վերջինս կեանքին մէջ կը մտնէ բուրիկ ոտքով եւ բահը ձեռք առած կը փորէ դաշտերու ծոցը ե՛ւ հոգիներու անդունդը, ու իր յայտնաբերած գանձերով կը ստեղծէ գեղեցիկը որ նոյն ատեն ամէնէն իրականն ու հաբազատը, ճշմարիտն ու խորունկն ըլլալու վսեմութեամբ կը պանծայ:

Բայց տեսնե՛նք թէ ինչ հրաշափոխութեան ենթարկուեր է այս դեռատի հոգին: «Տարօրինակ բան մըն էր

ինչ որ անցած էր իր հոգւոյն մէջ: Կոյս անտա՛ռ մը՝ այդ հոգին, բարձր բարձր վիթխարի ծառերով որոնց ճիւղերուն մէջ վայրի թռչուններ բոյն դրած են, որոնց բունին չէ մօտեցած տապալը, որոնց թանձրախիտ ոտերու շաղապատումէն ներս արեւու շող մը չէ սպրդած, անսահման խորին մթութիւն մը որուն մէջ հովը միայն իր խօլ մռնչիւնը կը պտտցնէ, «արսելով ճիւղերն ու տերեւները դողդղացնելով: Եւ ահա կայծակ մը ինկած, կրակ տուած էր. ու կրակը ծառէ ծառ, անցած, տարածուած, հըրդեհ մը դարձած էր, խաւարն սպաննելով շառագոյն լուսավառութեամբ մը, այրող փայտի՝ ճարձատումով մը լըռութիւնը պատռելով»:

Կայծա՛կ մը ինկեր է Զօպանեանի հոգիին վրայ, իրապաշտութեան հրդեհը ծագեցնելով հոն՝ խաւարը փառատող շառագոյն լուսավառութեամբ, ու ա՛յնքան ծաւալուն որ պիտի լափէր Կ. Պոլսոյ զբական ամբողջ մթնոլորտը, հետզհետէ իրեն գերելով տաղանդաւոր նորերը:

* *

Այդ կայծակը մասամբ կը նշմարենք «Թուղթի Փառք» հոգեբանական վիպակին մէջ ուր հեղինակը ճարտարօրէն դէմ առ դէմ կը բերէ երկու հակոտնեայ տիպարներ: Արամ, վայելուչ ու շիւք երիտասարդ մը, որ առաւելապէս աղջիկներու համակրութիւնը սիրաշահելու ետեւէ ինկած է, արդուզարդի, հագուստներու, ծաղիկներու, հաճոյքներու, կնամեծարութեանց տրամադրելով իր շահած դրամը: Դպրոցի օրերէն սկսեալ կը պատմէր իր սիրային քաջագործութիւններն ու իբր պատասխան Վահանի (վէպին հերոսը) արգահատանքին, կ'ըսէր. «Դո՛ւն գնա ճգնաւոր եղիր, մագերդ կոնակէդ մինչեւ ոտքերդ, մօրուքդ մինչեւ փորդ, եղունգներդ սաչափ երկնցած, վըրադ չուլ մը, ոտքերդ ալ բուրիկ, կարգա՛ ու կարգա՛: Դասընկերը, Վահան, տաղանդաւոր, անուանի գրող մը դարձած է հիմա, բայց սիրային կեանքի ոեւէ փորձառութիւն չունի: Վահան կը սիրահարուի հարուստ ու գեղե-

ցիկ աղջկան մը, Վերժինին, որ անոր բանաստեղծական կարողութիւնները գնահատելով հանդերձ իր սրտին յազուրդ տուող զգացում չի գտներ անոր մօտ: Արամ աւելի յաջող դուրս կ'ելլէ Վերժինին սիրտը չահելու մրցումէն, ինչ որ Վահանին նկատողութեան կը հասնի, ու առաջ յուսահատ կը դառնայ իր թուղթերուն (քերթուածներուն):

«Տունդ, տունդ, խեղճ միամիտ տղայ, դնա՛ տունդ քաշուէ. գիրքերուդ մէջ, թուղթերուդ մէջ թաղուէ մինչեւ վիզդ, բնութեան պերճանքն ու կոյսին թովքը երգէ, մարդ-զաղափարը եղիւր որ երեւակայական էակներ պիտի ապրեցնէ եւ ինք պիտի չ'ապրի, երազներդ համբուրէ՛ եւ քմածին տեսիլներուդ հետ գիրկընդ խառնուէ՛: Մահկանացուները քեզի պատուանդան պիտի ընեն իրենց հիացումն ու յարգանքը. եւ դուն վերէն պիտի դիտես զանոնք-բայց մի՛ իջներ պատուանդանէդ չըջաղգեստի մը չուրջ դառնալու համար: Պիտի ըսեն որ տաղանդ ունիս, բայց պիտի չ'ընդհան որ թերեւս սիրտ ալ ունենաս: Բաւ է որ հոգիդ տաղերուդ մէջ թաղես ու կեանքդ հատցնես՝ գեղեցկին ի խնդիր. պիտի ծափեն զքեզ ու անցնին երթան: Յանգ յանգի կցէ՛, զգացում զգացման վրայ բարդէ՛, եւ եղիւր մը տածմանց որսորդը, վարձկա՛ն, խեղկատա՛կ, միմոս, ցուցուր ճարտարութիւնդ, զուարճացուր աշխարհը, եւ յետոյ գնա՛ պառկէ դափնիներուդ ցուրտ շեղջակոյտին տակ:»

Գերազանցօրէն սրտածմլիկ ու յուզական տարրերով յօրինուած այս հատուածը մէկն է այն հոյակապ էջերէն ուր Զօպանեան կ'արտայայտէ բանաստեղծի մը ձախող սիրոյն զգացական խորունկ կեանքը հոգեբանական վերլուծածումներով որ պատիւ պիտի բերէին իրեն եթէ նոյնիսկ պատերազմէն վերջ արտագրուած ըլլային: Կասկածողներ եղած են թէ արդեօք Զօպանեան իր հոգիին կենսագրութիւնն է որ կուտայ հոն ուր սիրային ձախողութեան մը իրապաշտ արձանագրութիւնը կը բարբառի:

Եթէ տրուածը խստօրէն իր անհատական կենսագրութիւնը չէ, չի դադրիր, սակայն, յայտարարը դառնալէ մեր շատ մը, եթէ ոչ բոլոր, բանաստեղծներու ողբալի կեանքին: Կեանքի ու վայելքի դռները գոցուած են անոնց աւջեւ, որովհետեւ գիրքերնին գնող չկա՛յ: Կը թափառին աստանդական՝ հալածուելով բիրտ չքաւորութենէ, անօթի

ու ծարաւ, սմբած ու թափթփած, անըմբռնելի ու հետը կետէ թանձրացող անողորմ մշուշի մը մէջ ու, ցաւագինօրէն փարելով այն պարիկին որ իրենց գոյութեան, եղովկ, միակ ցանկութիւնն ու պատրանքը կը մնայ այլեւս, կը պահեն դեռ իրենց գօսացած աչքերուն մէջ ցնորական աղերսանքը դափնիներու ցուրտ շեղջակոյտին որ անձանօթօր մը իրենց անշուք գերեզմանը պիտի տաքոյնէ՝ եղբի իր գերիրական բուրումովը Օ՛, բախտապուրկ ու արհամարհուած հոգիներ, ո՞վ պիտի սփռիէ ձեր կեանքին դառնութիւնը իր սիրոյն ջերմութեամբ. երբ դեռ գերեզմանի տառնութեան չէ անցեր ձեր խղճալի մարմինը:

«Թուղթի Փանք»-ին երկու գէմքերը այլաբանօրէն կարելի է համեմատել իրերամարտ այն երկու հոսանքներուն որ իրարու բախեցան 20րդ դարու սկիզբները, ռոմանթիկութեան ու իրապաշտութեան: Մրցումէն յաղթական ելլողը վերջինն է, անձնաւորուած «Արամ»-ով: Կ'ըսէ Վահան. «Ես իմ հոգիս, իմ միտքս, իմ սիրտս ու նիւստս եւ այս բարեկամս իր հագուստներն, իր պիւսերն իր մորթը, մեր երկուքէն ո՞վ կրնայ սէր ներշնչել այս աղջկան»: Վերջինը Հիւկո իր «Փարիզի Աստուածամայրը» գրքին մէջ նկարագրած է հրէշային տգեղութեամբ ու աղանդական զգացումներով հերոս մը, Գուստիմոսոն, որուն ոչ ոք չի սիրահարիր, չի կրնար սիրահարել, զի արտաքինը այլանդակօրէն անհամբոյր է: Մենք կը սիրենք «Թուղթի Փանք»-ը իր փափուկ ու ողորկ մորթին, վայելուչ ու գիւտաւոր հագուստներուն, համբուրելի արտաքինին, ա՛յլ մա՛նաւանդ անոր իրատես հոգեբանութեան, վառ զգացումներուն ու մտքի հրապուրիչ տարագներուն համար: Յաղթական իրապաշտութիւնն է որ կը տօնենք «Թուղթի Փանք»-ով:

Յատկանշական լաւատեսութեամբ կը գոցէ սիրային կեանքի փակագիծը: Պահ մը Վահան կը մտածէ վերջացնել իր կեանքը թատրոնին մէջ. «Ոստում մը, պզտիկ ոստում մը, երկվայրկեանական վայրասլացք մը օգին մէջ, հագին քայքայում մը, ու յետոյ... մեծ գէրօն»: Ասով պիտի վերջացնէր Նիլայի մը հարազատ աչակերտը, բայց Զօպանեանի հոգին շատ աւելի մաքուր լաւատեսութեամբ գեղուն է քան հոգին Շորէնհաւուրի երկրպագուներուն որ կեանք

քը կը նկատեն «Անդադրում որսորդութիւն մը, ուր մերթ որսացող ու մերթ որսացուած, էակները իրարու ձեռքէ կը քաշեն, կը քաշկռտեն սարսափելի որսամոտի մը փերթերը. ամէն բանի մէջ իրարու դէմ մղուած պատերազմ մը, տե- սակ մը ցաւին բնական պատմութիւնը՝ որ սապէս կը հա- մառտուի — ուտել՝ առանց պատճառի, միշտ տառապիլ, միշտ պայքարիլ, յետոյ մեռնիլ, եւ այսպէս յաջորդաբար դարերու դարերուն մէջ, մինչեւ որ մեր մոլորակին կեղեւը փտորուի ցիրուցան, ամենափոքր մասնիկներ- ըով»:

Հետզհետէ կ'առողջանար Վահան այս հիւանդութե- նէն, հանդարտութեան մէջ լճացնելով իր զգացումները, այնպէս որ քանի մը շաբաթ յետոյ իր պատմութիւնը չե- դածի պէս էր, երազի մը պէս կամ քերթուածի մը նիւթ ծառայող փորձառութեան մը պէս: Կը տարբալուծէր եղածը ու կը հաշտուէր իրականութեան հետ, այնպէս որ այդ դառն անցեալին վերջին յիշատակը կը փճացնէր արդէն ու կը շարունակէր ապրիլ, սիրելի ապրիլը:

Ֆրանսացի տաղանդաւոր նորերէն՝ Թատերադիր Բանիոլ իր «Ճաղ»ով կը ստեղծագործէ «Ուսուցիչ Պէշ»ի հրաշալի տիպարը որ շատ մը ազդականական կապեր ունի Զօպանեանի ուսուցիչ Վահանին հետ: Թատերգութեան վեր- ջին արարուածին՝ Պէշ կը դիմագրաւէ իր երիտասարդ անցեալը, երկրորդ դերասանի մը կերպարանքով անձնա-ւորուած: «Ա՛յ ընելիք չի մնար քեզի», կ'ըսէ երիտասարդ անձը ծերունիին, «պիտի երթա՛ս դրամներովդ գնելու ու-րախութիւնն ու կիրքը, գապառեներու եւ ճաղի խօսական կշռոյթին մէջ»: «Ո՛չ», կը պատասխանէ Պէշ, «չեմ ուզեր այդ տեսակի ուրախութիւնը, «ես զիրիւսս պիտի ունենամ»: Իսկ Վահան կ'ըսէ. «Տո՛ւնդ, տո՛ւնդ, խեղճ միամիտ տը-ղայ, գնա տո՛ւնդ քաշուէ, գրքերուդ մէջ, թուղթերուդ մէջ թաղուէ մինչեւ վիզդ...»:

Ապահովաբար, եթէ Զօպանեան իր յառաջացեալ տարիքին տուած ըլլար աւելի ընդարձակ վէպ մը քան «Թուղթի Փառք»ը, որ այլապէս յաջողութեամբ կը պատ-կերացնէ Պոլսահայ միջավայրն ու բարքերը, պատեհու-թիւնը պիտի ունենայինք իր վիպասանի տաղանդին գե-րագոյն ծաղկումը վայելելու: Այս պաշտօնակատարութե-

նէն պիտի չխուսափէր անշուշտ, եթէ իր արուեստագէտի հողին չցնցուէր Համիտի բռնակալութենէն ու ջարդերէն ա՛յնպէս հիմնովին որ մէկդի դնէր իր սեպհական քնարը, ամէն բանէ առաջ ազգային գործին նուիրուելու անդի-մադրելի ներմղումով: Այս տեղատուութեան ահաւոր տե-սիլը կը լուսաբանուի տողերով ուր կը պատճառաբանէ թէ ինչու գերակշռած է իր մէջ ազգասէրը ի վնաս արուես-տագէտին:

«Հայկական ջարդե՛ր... ոչ մէկ դէպք իմ վրաս, իմ մտայնութեանս, իմ ամբողջ էութեանս ու կեանքիս վրայ այնպէս ազդած չէ, ինչպէս այդ քստմենի ոճիրին սկզբնա-կան շրջանը ... Համիտեան եղեռնէն առաջ, կը սիրէի իմ ցեղս՝ բնական ու հանդարտ սիրով մը, որովհետեւ իմ ցեղս էր, որովհետեւ մանաւանդ անոր պատմութեան ինչ ինչ դրուագները ինծի ընտել ու հաճելի էին, որովհետեւ անոր գեղեցիկ լեզուն ու սրտալից բանաստեղծութիւնը քաղցր էին իմ սրտիս, բայց այդ զգացումը ոչինչ ունէր բուռն ու տիրական, կը խոստովանիմ որ իմ մէջս կար նոյնիսկ սէր մը աւելի ուժեղ ու խոր քան ցեղին սէրը, եւ ան՝ սէրն իր արուեստին, սէրն իր գրականութեան, բոլոր ազգային սահմաններէն վեր՝ մարդկային հանճարին մե-ծագոյն ստեղծագործութեանց»: Մինչդեռ «Համիտեան ե-ղեռնը իմ մէջս ծնցուց բնազդական անդիմադրելի խան-դաղատանք մը, պաշտում մը այդ ողջակիզուող ցեղին համար, եւ պժգանքի եւ զայրագին ատելութեան զգացում մը դահիճներու ջուրին նկատմամբ եւայլն»: «Հայկական ջարդե՛ր ... Ի՛նչքան անգամ, գիշերը, սենեակիս մէջ, մի-նակ, անոնց խորհելով՝ սիրտս անզօր զգացեր եմ այդ յի-շատակին բեռը տանելու. մէկ կողմէն՝ դահիճներու հրէ-շակոյտին դժոխային սեւութեան, միւս կողմէն՝ զոհերուն անպարագիծ, անասելի ու անարատ թշուառութեան պատ-կերը, մտքիս վրայ ճնշեր է, ցած ու թանձր ամպերով ուռած երկնքի մը խեղդող մռայլ ծանրութեամբ: Մերթ ալ՝ առտունները, հաղիւ արթնցած, երբ այդ յիշատակը ցցուեր է դէմս, այնպիսի զգուանք մը մարդկութենէն, սոսկում մը կեանքէն, տարակուսանք մը գոյութեանն իսկ արդարութեան՝ զիս պատեր են պահ մը, որ նորածագ ա-րեւուն լոյսը ինծի սեւ երեւցած է, եւ տիեզերքը գէշ ըս-

տեղծուած վիժուկ մը թուած է ինծի, հիմնայատակ կործանելու՝ արժանի ...» (*)

«Սիրտս անգոր զգացեր եմ այդ յիշատակին բեռը տանելու» կ'ըսէ Զօպանեան անդրադառնալով Համիտեան ջարդերու ազդեցութենէն ճմլուած իր արուեստագէտի հոգիին: Մշտնջենապէս գեղապաշտ մնացող քնարը չէ՛ր կըրնար ներշնչում գտնել «դահլիճներու հրէշակոյտին դժոխային սեւութեան մէջ», չէ՛ր կրնար չքանդել անոր իրապաշտ լարերը, փախչելով իրեն վիճակուած մահասարսու՛ռ, հոգիներ խոշտանգող ու կրկնապէս դահճային յանձնակատարութենէն — Եղեռնը նկարագրելէն: Կը սոսկար այն իրապաշտութենէն որ եաթաղանին տակ փշրուող գանկերու սահմուկելի պատկերը վերակոչելու բարբարոս մեղսակցութեան կ'առաջնորդէր զինքը:

Տարբեր էր Վարուժանին խառնուածքը. հոս, բանաստեղծը ցեղին վրէժը երգելով հասունացման կը դիմէր: Էապէս տարբեր Սիամանթօնը՝ որ կըցաւ Եղեռնը ապրեցնել իր մերթ ողբագին ու տառապակոծ, մերթ մարդագոռ ու հրաբխային, այլ մի՛շտ արիւն ժայթքող քերթուածներով: Իրապաշտութենէն սիրած էր Զօպանեան այնքանը միայն որ իր գեղեցկասիրական զգացումը կը դաշնաւորէր աւելի խոր ու իրական եղանակով մը, բայց ո՛չ՝ արիւնի մէջ կարենալ ուռճանալու աստիճան: Ի՞նչ կը մնար ուրեմն ընել: Դասայի՛ք մը նոր՝ այն տաղանդաւորներուն պէս որ պայմաններու հարկադրանքէն խփեցին ինքզինքնին յուսահատութեան առանձնոցներուն մէջ: Այս տեսակ մտածում պիտի չթալհէր երբեք շարժիլ Զօպանեանի ուղեղին մէջ: Եթէ արիւն չէր մնացեր իր սրտին մէջ, ջարդի լուրերուն հանապազօրեայ դաշունահարումներէն քամուած՝ բաւական ուժ կը մնար, սակայն, իր հոգիին մէջ ի հանդէս կոչելու այն մարտական առաքինութիւնը զոր ա՛յնքան սրտառուչ կերպով կը յուշէ Խրիմեան Հայրիկ:

«Թէ յիրաւի՝ ձեր արիական նախնեաց նմանող հարազատ որդիքներն էք, այս հրոյ ու սրոյ ժամանակին մէջ ցուցէք ձեր առաջինութեան հանդէսը, զօրացէք ու զօրացու՛

ցէք վհատած որդիները, նկուռ մի՛ լինիք փորձութեան առաջ՝ զի մարդուն կենաց ճանապարհ այս աշխարհիս վըրայ լի է դժնդակ փուշերով: Առաքինիք միայն զայն կոխելով կ'անցնին, իսկ վատասիրտները կը լքանին:»

Եթէ քայքայեց ինքզինքը պահ մը, բանաստեղծութիւնն ալ մէկկողմ նետելով, ինչ որ տեսանք թէ «լիակատար անձնութեան» համեմատեց Գրիգոր, թագուն նպատակ ունէր աւելի տոկուն ատաղձներով վերաշինել իր յուզմանց ոլորանը: Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ ինք՝ որպէս հայ բանաստեղծ, խիզախօրէն կանգնած, չեփորեց ամէն ազնուականութիւն եւ արժանիք որ կը գտնէր հայ ցեղի անցեալին ու ներկային մէջ: Հայ Մշակոյթին «դեսպան»ը պիտի ըլլար արեւմտեան աշխարհին մօտ ու պիտի սփռիէր «գայրազին ատելութեան զգացումը» որ կը խեղդէր զինքը ոճրագործ ձեռքերով:

Ու եթէ տարտամ է, Զօպանեանի կենսագրութեան մէջ, Վերժինին սիրոյն համար «Թուղթի Փառք»ը զոհելու յօժարափոյթ ըլլալը, այլ անվիճելիօրէն ստո՛յգ է ե՛ւ պայծառ թէ ան յօժարած է զոհել իր «Թուղթին Փառք»ը հայրենասիրութեան խտէալին համար:

Կինն ու արուեստը, երկուքն ալ յանկուցիչ ու կախարդական պէրուհիներ, չեն յաջողեր զսպել բռնութեան դէմ առաջին բազուկը բարձրացնող հերոսի իր արու նայուածքը «հայրենասիրական»: Կիրկէն Կիկլոպին աչքերը հրավառ շամփուրով փորող Ոդիսեոսը կախարդեր էր իր հեշտայարոյց ծիծերուն յափշտակութեամբը, ա՛յլ Ոդիսեոս կը տառապէր կարօտախտէ մը ա՛յնքան հզօր ու հոգետուր որ տասնեակ մը Կիրկէներ պիտի չկարենային սփոփել զայն իրենց թունաւոր դիւթանքովը: Հայրենաբաղձ Ոդիսեոսն է Զօպանեան որ Կիրկէներու տարփանք ներուն անձնատուր ըրած չէ իր մեծ տաղանդը, մղելով զայն նպատակներու վսեմագոյնին՝ հայրենիքին:

* *

Ո՛վ կարդացեր է «Օրօր Մայր Հայաստանին» ու չէ ճառագայթեր յոյսը սրտին մէջ: Զօպանեանի հայրենասիր-

բուժիչները սոսկ բողոքի, վրէժի, կռիւի խթաններ աղմուկով չէ որ կ'իմացուի. հիանալի լաւատեսութեան մը, կարկաչուն յոյսի մը եւ մանաւանդ վերածնող ուժի մը բուռն հաւատքին ապահովութիւնը կայ անոր մէջ: Բորբոքելու, բռնկեցնելու, աղիքներ չարժելու բնոյթը չունի, այլ սփոփելու, կազդուրելու եւ յուսադրելու վսեմ առաքինութիւնը: Չունի՝ անշուշտ աստուածային դայրոյթը զոր այնքան առինքնող գեղեցկութեամբ կը զարգացնէ Վարուժան իր հոյակապ նեմեսիսով կամ Վահագնով:

Այսօր ունին վրսեմութիւնն ովկիանի.
եւ կը մորնչեն, կը հայհոյեն, կ'աղօթեն,
կը հայհոյեն վերըստին,
կը մըրմըռան բռնութեան դէմ ծուփ առ ծուփ՝
— Վըրէ՛ժ, վըրէ՛ժ, նեմեսիս:

Չօպանեան կը յենու զգացական այլ տախտակներու: Դարերով Ասիական հեղեղին առջեւ թումբ բարձրացող այս ագնիւ ցեղը սահմանուած չէ կորնչելու, ինքզինքը մահու ողբերով փճացնելու, ա՛յլ սակայն «պիտի երգենք օրօրն յոյսին ու վրէժին ու մեռելներն պիտի հողին տակ սարսին»:

«Հերի՛ք, հերիք... վե՛ր առ գլուխդ ու մի՛ լար,
Ցաւը սուրբ է, ցաւը մեծ ու փրկարար,
Ոչինչ կայ վեհ քան խաչին տակ զոհն արի,
Գիշերին մէջ կը հիւսուի այգը բարի:»

Հայրենասիրութեան մեծիւն է որ կը խօսի «արի զոհին» մասին: Տեսէ՛ք թէ որքան ներշնչիչ է այս տեսիլը — արի զոհ մը խաչին տակ: Դարերու Հայոց պատմութիւնն է որ կ'ամփոփուի երեք բառերու մէջ, պերճաքանդակ կոթողներով: Ծաւը սուրբ է, փրկարար. ահա՛ կրօնաբարոյական փիլիսոփայութիւն մը որուն ոլորտնե-

բուն մէջ տառապակոծ հողին կ'որոնէ իր վերանորոգումը. «Վեր առ գլուխդ ու մի՛ լար» (ո՛վ արի զոհ): Ծաւին սրբութիւնը այն ատեն միայն կը դառնայ փրկարար երբ արի զոհը կը վերցնէ իր խոշտանգուած գլուխը առանց տկարութեան նշան ցոյց տալու: Ծաւին փրկարար ըլլալու աւետարանական տեսաբանութենէն կը տարբերի Չօպանեանինը անով որ գլուխը նորէն արիաբար վերցնելու յորդոր կուտայ: Չարիքին դէմ ճակատող բարութիւնը որքան խորտակուի ու ջախջախուի, ո՛րքան ցաւի ու տառապանքի մէջ տրորուի ու ո՛րքան շատ զոհեր տայ, նոյնքան ստոյգ է թէ զգեստնուած չէ, ո՛չ ալ սպաննուած, այլ պիտի վերաշահի իր կալուածը, սրբագործուած ու վեհափառ, իր արիւթեան յաղթանակովը: Կարծիւս ոեւէ քառեակ մեր գրականութեան մէջ չունի այն սրբագին լիութիւնն ու հոգեհուն գեղեցկութիւնը որ կը ծփայ ասոր մէջ, եւ որ յակնթակ ու ժանեակի մը պէս կը կախուի ճամբուն անկիւնը նստող Մայր Հայաստանի ծոծրակէն:

Երգին ժողովրդականացման առնչութեամբ, նկատելի է որ «Օրօր Մայր Հայաստանին» «Մայր Արաքս»ի մը սիրակարօտ հոչակն ունեցած չէ, ու ասոր աւագ պատճառ ա՛յն որ ինքնայատուկ մթնոլորտէ զրկուած է: Գաղափարներու վերադասութեամբ ստեղծագործուած, բարոյախօսութեան ճեպընթացով, Հայաստանին ու հայ ոգւոյն ուղղեալ հոյաչէն գեղօն մը՝ որ սակայն ռամիկ ժողովուրդի միտատկարներուն (անճնաւորեալ յատուկ անուններ, քաղաք, լեռ, գետ, դիւցաղն) հետ հասարակ գետին չունի, մինչդեռ իր միւս գեղօնը՝ Հայկին, Արամին, Տիգրանին, Տրդատին, Նարեկայ Մոնաղին ու Շնորհալիին հոգիներուն ճառագայթումովը լուսաւորուած՝ գեղատիպ մոմակալի մը պէս դրուած է ամէն ընթերցողի հոգեկան խորանին վըրայ: Շարունակե՛նք:

«Շատ դահիճներն ու քանդողները՝ մըթին
Փոշիի պէս պիտի անցնին ու ցնդին,
Ու մոխիրին մէջէն ելլես պիտի դուն,
Տառապանքէն նորոգուած ու շողշողուն:

Մի՛ լար, մի թոյլ մագերդ հովուն տարտըղներ.
Մի՛ լար, մի՛ խեղճ գլուխըդ վար կործաններ,
Ճանչցիր դուն քեզ, ժողովէ աւիւնըդ ցիրուցան,
Հերիք ուժերդ օտար տան սիւն կանգնեցան:

Հանգիստ տրժգոյն եղբայրներուն որ ինկան,
Ելի՛ր, օրհնէ մեզ, տարածէ մեր վըրան
Թեւերդ անհուն, թող մեր արիւնն ու հոգին
Քու արեւուդ մատաղ ըլլան ու ցամքին:

Մութին մէջէն պիտի ցըցուիս յաղթական,
Աչքերդ աստղեր պիտի դառնան ու ցոլան
Վէրքերդ վարդ պիտի ըլլան հոտաւէտ
Ու լոյս պիտի թափի ճերմանց՝ մազերէդ»:

Ի՞նչ հրաշալի երեւոյթ է սա, որ վերջին չորս տոմար
դովը շորս իմաստալից պատկեր կու տայ, ու դեռ չափա-
ծոյի բնագաւառին մէջ կը գտնուինք — ականջը խօսի
մեր նորելուկ քերթողներուն որոնց ոտանաւորներուն մէջ
իմաստ փնտռողին տասնեակ մը Դիոգինէսեան լապտերներ
պիտի չբաւէին, անիմաստ մթութեան մէջ կայծի մը
գիւտը յայտնելու: Մութ ուժերուն յաղթած քաջազուն հե-
րոսին աչքերը աստղերու պէս պիտի ցոլան, վէրքերը վարդ
պիտի ըլլան ու ճերմակ մագերէն լոյս պիտի ծագի: Հա-
յութեան այգն է որ կը հայելացնէ ցոլցուն տարրերով,
որոնց յարած կը գտնենք նաեւ Վարուժան իր ճեղին
Յարութեան երգով:

«Անա ցեղէդ մաս մ'ազնիւ՝
Գողափարի, գուպարի մէջ հալումաշ՝
Ճամբուդ վըրայ կը սփռէ
Իր արիւնին հետ նոր վարդեր, կակաչներ.
Եկո՛ւր, եկո՛ւր — եւ Մասիսի կատարէն
Դիւցազներու, վրկաներու հոգիներ
Իբր աստղերու սերմնացան,
Տեղա՛ր բոլոր իզուրեան մէջ մեր երկրին»: (Դ. Վ.)

Զօպանեանի «վէրքերդ վարդ պիտի ըլլան»ը հա-
մեմատելով «Իր արիւնին հետ նոր վարդ»երուն, ինչպէս
նաեւ առաջինին յաղթողի «աչքերդ աստղեր պիտի դառ-
նան»ը երկրորդին «դիւցազներու հոգիներ իբր աստղերու
սերմնացան»ին, կ'ունենանք թէպէտ երկու հանգումակ
պատկերներ որ նոյն մտածման կը ձգտին, բնորոշման ե-
ղանակը, սակայն, էպպէս կը տարբերի անոնց մէջ: Անհուն
վստահութեան ու անպարագիծ լաւատեսութեան առաքի-
նութեամբ թրթռուն է Զօպանեանի եղանակը, մինչդեռ
Վարուժանինը ակադէուն՝ Իսկուհի Աստուածուհիին ուղ-
ղեալ կաթողին թախանձանքովը, ինչ որ կը յիշեցնէ մեզի
իր մտերմութիւնը նորահեղէն բանաստեղծ՝ Կոստիս Բա-
լամասի Աթենաս չաստուածուհին ոգեկոչող տաղերուն, ք
խնդիր հայրենիքի վերադարձօնքին:

Պիտի կանգնիս ճամբաներու բերանը
Պիտի քանդես բրնձութեան սեւ խորանը
Ոտքի՛ ելիր, ցաւերդ երկունքն են հըսկայ,
Ո՛վ մայր, աշխարհ մը ծոցիդ մէջ կը խլըրտայ» (Ա. Զ.)

Դիւցազն հոգի մը կը խայտայ այս տունին մէջ
տ'Անունցիոյի մը վեհապանձ փառքովը, հայրենասիրու-
թիւնը սթափեցնողի, դրապէս առաջնորդողի, կոռուի ու
վրէժի մղողի եւ աղատութեան յաղթանակը մարգարէա-
ցող բանաստեղծի մը աստուածազօր շունչովը պերճացեալ:
Եթէ երբեք բարելուր օր մը վերաշինուող Հայաստանը
խղճմտութիւնն ունենար յարգանքի տուրք մատուցանել,
յուշարձաններ կանգնելով նահատակ հայ բանաստեղծնե-
րուն, որոնց շիրիմը անձանօթ պիտի մնայ յաւէտ, իցի՛ւ
թէ Զօպանեանի (ողջ նահատակ) անդրին պատուանդան
ծառայող քառադէմ մարմարին մէկ դէմքին վրայ արձա-
նադրուած ըլլար այս քաջարիւն բանաստեղծութեան վեր-
ջին տունը:

Զի «Օրօր Մայր Հայաստանի»ն տօմիկ գրականու-
թեան սահմաններէն աւելի անդին անցնելով կը հասնի
մինչեւ համաշխարհային գրականութեան բոլորակը և հո՛ն

կ'արձանագրէ, մասնաւորապէս, բռնութեանց տակ ճնշւող ժողովուրդներու հերոսական պոռթկումն ու անոնց բուռն բաղձանքը ազատութեան ի խնդիր: Պատի՛ւ իրեն:

* * *

Քնքոյշ ու ցողաթուրմ ծաղիկի մը պէս սքանչելի մեր գրականութեան ածուներուն մէջ կը բուրէ քու միւս գլուխ - գործողը, «Մօրս» քերթուածը, ո՛վ վարպետ:

Թոյլ տրուի հոս արձանագրել անհատական տպաւորութիւն մը: Հասկիւ տասներկու տարեկան տղեկ մըն էի երբ առաջին անգամ կարդացի այս աղուոր ոտանաւորը մեր Գանձարանէն: Յովհ. Ալիքսանեան մեր հայերէնի ուսուցիչն էր ու կանուխէն մեր մէջ արթնցուցած սէրը մեր գրագէտներուն եւ գրական արժէքներուն հանդէպ: Այնքան անուշ յուզումով կը համակուէր հոգիս երբ առաջին մասը կը կարդայի որ այլեւս անհանդուրժելի կը դառնար վերջին մասը ուր գիտութեան անողորմ լոյսին ապացոյցները կ'երեւային: Ահաւոր ընդվզում մը կը ծառանար մէջս այդ «Գիտութիւն» հրէշին դէմ որ կը ժպտէր սիրոյ քաղցրութիւնը բզբտել: Ի զուր կու լայի, կը բողոքէի ու հազիւ վերջին տողերը կը սփոփէին ներսիդիս փոթորկող վիշտը:

Ո՛հ, պարո՛ն Զօպանեան, «այդ գիտութեան լոյսին ապացուցած» ըլլալը ի՞նչքան աղեխարշ, խոչտանգիչ ու հոգեսպան նկարագիր ունի, որքան ալ ամենացայտուն փաստերէն մէկը եղած ըլլայ ձեր իրապաշտ արուեստին: Իրականութեան ու դրախտին մէջտեղ կը դնէք անողորմ գիտութիւնը, անմեղունակ սրտերու համար գիւակերալ ճիւղաւոր: Եղեմի գեղեցիկ դրուագներով օրօրուն գեոատի հոգին կ'ընդունի անողոք հարուած մը, կացինի պէս իջած, միանգամ ընդ միշտ համոզուելու որ հոգիի ցնորքներէն գերիվեր կայ բնութեան ամենատիրակալ օրէնքը, մահն ու մարմինի բնաջնջումը:

«Անմահութեան» չգոյութեան համար գրուած ամբողջ գիրք մը պիտի չըլլար ա՛յնքան զօրաւոր որքան ձեր

այդ մէկ տողը որ զետեղուած է երկու հզօրապէս անայլ լայլ զգացական դրութիւններու միջեւ. սէրը մօր հանդէպ ու նաեւ դրախտի մը պարտէզներուն: Կարծի մը պէս՝ այդ տողը՝ որ ստամոքս մտնելով կը բզբտէ մարմնին ու հոգիին ստընտու գործարանը: Երկու գեղեցիկ պարապուծութիւններու մէջտեղ կանգնած կը զգաս ինքզինդ, նայուածքդ կը դեգերի անդունդներու խորն ու փիլիսոփայական խոկումը կը կրծէ միտքդ: Աներկբայ, նուազ ազդեցիկ պիտի ըլլար տողը եթէ չբաժնուէր հեղինակը անոր բռնաբարումէն, դարձեալ հաւատալու համար այն բանին զոր ջնջել կը ճգնի գիտութիւնը, ու ասով տաղը կը զգենու յոյժ անկեղծութեան չեղտ մը որ կը սաստկացնէ ողբերգութիւնը, պատրանաթափ հոգին կոշկոճելով:

«Կ'երագնմ միշտ, — անվանելի ցնորք հոգւոյս, —
Որ դուն հողին տակ չես իջած, 'ւ անթառամ
եւ անծանօթ պարտէզի մ' մէջ աղուալոյս
կը սպասես որ գամ օր մը քեզ միանամ:»

Մեծ արուեստագէտի մը առջեւ կը գտնուիս հոս: Լեւոն Կերտան Սորպոնի յոբելինական հանդիսութեանց առթիւ կ'ըսէր Զօպանեանին. «Ո՛չ ոք ձեզմէ աւելի լաւ երգած է մայրական բազուկներու քաղցրութիւնը»: Զի «Մօրս»ը ուղղուած չէ միայն հայ մայրերուն, այլ բոլոր մայրերուն: Զեմ յիշեր կարդացած ըլլալ տեւէ քերթուած որ ասոր շափ գեղուն ըլլար մօր հանդէպ տածուած սիրոյ ջերմութեամբը, գուցէ անոր համար որ կորսուած սիրոյ մը ու ջնջուած կեանքի մը կսկիծին մօտեցուցած է մահուոյնէ ետքը մարդէս մոխիրէն զատ ուրիշ բան չմնալու մօայլ մտածումը: Եւ արդէն ո՛ր աւագ բեւեռներէն կը մագնիսանայ մարդուս զգացական կեանքը իբր ասեղ՝ եթէ ոչ կեանքի, սիրոյ եւ անմահութեան: Այս երեքն ալ հիանալի արուեստագէտի մը ձեռամբ իրարու դաշնաւորուած են հոս ու գերալիր անմահութեան կը դիմեն: Կը փլցնեն ե-

Թէ ուրիշներու հոգիին մէջ կառուցուած զգեսակները դը՝
բախտին, կը դիմեն, սակայն, իրե՛նք անմահացման:

«Եւ ամէն հեղ ուր իմ կեանքիս մէջ կըցած
եմ կատարել գործ մը յօգուտ մարդկութեան
կամ միս 'ւ արիւն տալ երազի մը սիրուն,
Քեզ եմ խորհած, ու խորէն իմ հոգիին
Քեզ եմ սգած եւ մըմընջած եմ...»

Տանթէ «Աստուածային Կատակերգութիւնը» գրած
ատեն կը ներշնչուէր իր սիրեցեալ Պէթրիսին յիշատակով,
փոխակերպուած զիցական Մուսային: Չօպանեանի գրական
նութեան մէջ կը պակսի այդ մեծ սէրը (գատելով գրական
արձանագրութիւններէն և ո՛չ սրտի), բայց յառած է իր մօ-
րը սիրոյն, զոր վայելելու առիթը ունեցած է կանուխէն
որբացած իր սիրտը: Իտէականացած սէր մըն է երգածը՝
գերամբարձ՝ ամէն մարմնական ըմբոստմէ, գրախտի
պարտէզներուն մէջ բացուած հրաշալի վարդի մը զգլխիչ
բարումովը որ մարդուն կեանքը կ'առաջնորդէ գերմարդ-
կային նուաճումներու:

Բնութեան տիեզերական ոգին արուեստի տապանա-
գըրին վրայ յայտնագործող հանճարեղ Կէօթէի հոգեղաւակ
բանաստեղծ մը միայն (արժէքներու բաղդատութիւնն չէ
որ կ'ընենք այլ մտածման մոյնքը կը յարաբերենք) պի-
տի կարենաք ա'յնքան շքեղ հանդիսաւորութեամբ ու պեր-
ճավառ պանծացումով ի լոյս ընծայել ներաշխարհի մը
պատկերումը: Որը մը սէրէ՛ս սէր կ'որոնէ թափուր մնացած
իր հոգիին տունը շինելու համար: Չ'ապաստանիր վերա-
ցական տեսիլներու որ դրախտի մը պատրանքէն կ'ողե-
ւորուին, այլ կը փաթի նիւթապէս բնաջնջուած ու զինքը
ծնելով յաւէտ յաւերժացող (մօր) ոգիին բարի տրամադ-
րութիւններուն:

Առողջ կրօնաբարոյական փիլիսոփայութեան մը ջա-
հակիրը կը դառնայ քնարերգակը ուր կը կոչէ.—

«Ո՞վ դուն,
Որ կը հակիս վըրաս սիրով կաթոգին,
Տե՛ս, արժանի՞ եմ քեզի, գո՞հ ես ինձմէ»:

Սէրը կը ծնի արարածները: Հոգեպէս պաշտուած
սիրոյ մը ներուժ բեղմնաւորմամբ մարդիկ կը նուիրուին
գործերու, յօգուտ մարդկութեան: Սիրուն երազները սի-
րոյ ներշնչումէն առկայծող անշէջ ասուպներ են արուես-
տի հորիզոնին վրայ: Առաքինութիւնը Եդեմէն վար կախ-
ուած, թեւաւոր հրեշտակ մը չէ որ ապագայ վարձատրու-
թեան մը տարտամ յոյսին կը յարի, նուիրագործումն է,
մանաւանդ, սիրով ծնած հոգիներու փոխադարձ եւ յօժա-
րագոյն զոհաբերման: Եթէ արժէք է ծնիլը, յոյժ մեծ ար-
ժէք է ուրեմն ստեղծելը, անմեռ գործ ստեղծելը, ինչ որ
բարի ըլլալ է. զի ի՞նչ բան աւելի բարի է քան անմահա-
կանը: Որպէ՛ս լուսարձակ վսեմութեամբ կը փայլի մեր
դէմ զինքը ծնող սիրոյն կաթոգին հակակշիւն ենթարկը-
ւելու յօժար եղող անձնաւորութիւնը: Եհովայի մը բար-
կաճայթ պատիժներէն ու Պապին ներողագիրներով գըն-
ուած դրախտի տոմսակներու պաշտումէն աւելի բարձր
խորան է «ես»ին յօժարակամ ու խղճամիտ համակերպու-
մը զինքը ծնող ուժին սրբազին թելադրանքներուն:

Ո՞ր մայրը պիտի չուզէր Հայ ազգին տուած ըլլալ
Չօպանեան մը որ Հայը մեծցուց, փառաւորեց, ապրեցուց:
Բարի ու բեղուն կեանք մը կուզայ այսօր, կը դիմաւորէ
յուզուած մօրը անուշ դէմքն ու վաստակաբեկ կեանքի մը
հալումաշ ջիղերէն կախուած եսին գիտակցութեամբը կը
ստանայ երկարօրէն սպասուած պատասխանը:—Արժանի ես,
այո՛, պատուական զաւակս, գոհ եմ քեզմէ, չա՛տ գոհ եմ:—
Չօպանեանի մօր կը ձայնակցին սգակիր Հայութեան բոլոր
մայրերը:

*
*
*

«Վերջիշում» քերթուածին մէջ Չօպանեան կը հնչե-
ցնէ իր գրականութեան ամենակենդանի լարերէն մէկը:

«Կը թուի ինձ երբեմն յիշել կեանք մը նախկին
Բագրատունեաց մայր քաղաքին մէջ հոյաշէն,
Օրովն անուշ մերին Աշոտ Ողորմածին,
Երբ դեռ կ'ապրէր մեր ցեղն իր կեանքը խորխտօրէն...
Ե՛ս հոն էի սուրբ պայքարին մէջ հրափայլակ
Ըստուներն երբ կ'երգէի հին հերոսներուն
Ու քաղցրութիւնն հայրենիքի համար մահուն»

Զօպանեանի գրականութիւնը այբէն ֆէ խուլ պայ-
քար մըն է անոնց դէմ որ հայութեան մէջ ստեղծագործ,
մեծ արժէքներ չեն գտներ այլ կը սահմանեն զայն բնա-
ջնջման: Կ'առնէ ամէն ինչ որ բարձր ու գեղեցիկ է Հա-
յութեան անցեալին մէջ ու պերճավառ ոգեկոչումովն այդ
տարրերուն կը ճգնի ներշնչել նոր սերունդը՝ թաքուն գան-
ձարան փառաւոր անցեալի մը արժանիքներուն: Արդիւ
ցեղ մըն է Հայը՝ պատուար ցցուած ասիական բարբարոս
սութեան յորդաններուն դէմ, հեթանոս կրկէսի մը մէջ
ձգուած քրիստոնեայ առաքեալի մը հանգոյն, որ իր հո-
գիին վեհաշուք խաղաղութեամբը կ'ահաբեկէ զինքը յօշո-
տելու համար խուժող առիւծներն ու ասով իր անպատու
մը ծափահարելու մտօք եկող հանդիսականներու սրտին
մէջ կը ծնեցնէ նոր ու նոր քրիստոնեաներ: Մարտիրոս-
ները մարտիրոսներ ստեղծած են ու ամէն մէկ Հայ «հոն
էր սուրբ պայքարին մէջ հրափայլակ»:

Ներկան պիտի ոգեւորուի անցեալի յաջողութիւն-
ներուն սեւեռող, անոր հերոսներուն օրինակով վերածնող
Հայութեան դիւցազնութեամբ: Քաղցրօրէն կազդուրիչ լա-
ւատեքութիւն մը, անձրեւոտ հորիզոնը գեղադուարթ ե-
րանգներով ժապաւինող ծիածանին պէս, կը ծփայ Զօպան-
եանի ստեղծագործութեանց վրայ, անկեղծ ու կաթոգին
խանդաղատանքով մը որ նմանը չտեսնուած երեւոյթ է
մեր մէջ: Այս վճիռ լաւատեսութիւնը, գերթ թանկագին
բեղմնափոշի, թափուած է անոր բոլոր ծաղիկներուն ու-
կեցօժ պսակներուն վրայ: Ասոր համար աշուղները Փարիզ
կանչեց, Նարեկացին արթնցուց, Դուչակը պտտցուց լուսա-
քաղաքի պողոտաներէն, սոխակին ձայնը սիրցուց, գրեց

ու թարգմանեց, բանախօսեց ու բացատրեց, մի'շտ անշէջ
պահելով լաւատեսութեան ա'յս ջահը, որպէս թէ հաղոր-
դատուին ըլլար Վեստեան կոյսերու անմար կրակին, ու
սրբազան երկիւղածութեամբ հասցնելով զայն մինչեւ հոն
ուր օտար ազգերը մեծաբարբառ ճանչցան մեծութիւնը
մարդուն եւ անով մեծութիւնը իր ազգին:

*
*
*

Երաժշտական ճկուն գործիք մը ոճը՝ Զօպանեանի
հոյակապ, գրեթէ կատարելութեան հասնող, պերճաբան
թրքահայ լեզուին մէջ, որուն ամենէն զուտ մարգարիտն
է իրը, գրաբարեաններու եւ աշխարհաբարեաններու լեզ-
ուապայքարի օրերուն բիւրեղացած: Մէկ առ մէկ գրաբա-
րի խառնածինները կը քշուին ասպարէզէն ու զտուած, վը-
ճիտ ու արծաթափայլ հայերէնը կը փարի Զօպանեանի ե-
րաժշտական գործիքին: Աւելի յետոյ, Ֆրանսականին աւի-
շով ուռնացած, ան կը հասնի մինչեւ արփեղարդ կատարը
լեզուի այն բարձրութեան ուր Վարուժան ու Բաշալեան
ոտանաւորի ու արձակի հիւանալի կոթողներ կը յայտնա-
բերեն:

Միջանկեալ ըսենք թէ գնահատողի մեր դերը անըն-
դունելի կը նկատէ Օչականի կողմէ գործածուած առաւե-
լազանց խստապահանջութեան չափանիշը՝ Զարդարեանի մը
ու Թլկատինցիի մը լեզուական թերութիւններուն ակ-
նարկութեամբ, վասնզի գեղեցկութիւնը զինքը կազմող
տարրերը ընկալեալ օրէնքներու նախանիւթէն փոխ չառ-
ներ անպայման, այլ իր սեռը գեղեցկագոյնս յայտնաբե-
րելու օժանդակ, համատրոփ ինքնատուութիւնէն: Նո'յնքան
աններելի պիտի ըլլար մեզի կառչիլ Օչականի անողոք
դատաստանին ուր կը նկատէ թէ «Զարդարեանի լաւագոյն
էջերը խաթարուած պիտի ըլլային աւելի ետքը նոյնիսկ,
երբ հեռացած էր դժոխքէն, ամականներու եւ հոմանիշնե-
րու աւելորդ երամով մը: Թլկատինցին չի կրնար չէնք
չնորհք, ուղիղ նախադասութիւն մը ազատ արձակել իր
գրիչէն, առանց պրկելու, չարչարելու, ճմուկելու անոր

ինքնեկ գնացքը», որովհետեւ Չոպանեան եւս անականե-
րու հոծութեամբ կը կազմէ իր նախադասութիւնը:

Պատիկ լիճի մը մէջ ալեծփուն, կարմրախայտ ձու-
կերու պէս յորդառատ կը լողան անականները իր նախա-
դասութիւններուն մէջ, որ երբեմն գոյականին իմաստը կը
խեղդեն ակամայ, երկարաձիգ պարբերութիւններով: Են-
տուած՝ հոս ալ՝ ֆրանսականին ազդեցութիւնը որ կը ներ-
կայանայ Ռապլէի, Մոնթենի, Պոսիւէի, Ռուսոյի, Պալզա-
քի, Վիլիէ տը Լիլ Ատանի, Կոնքուրներու «լայնածաւալ,
բազմատարր, մանուածապատ եւ սակայն դարձեալ հզօր
ու բարձրօրէն ներդաշնակ պարբերութիւն»ով: Չօրաւոր
չնչառութեան տէր մարդ ըլլալու է Չոպանեան որ կրնայ
հսկայ պարբերութիւններ չարժեք առանց վերջակէտի մը
նեցուկին: Չարմանալին հոն է որ, հակառակ իր նախա-
դասութեանց երկարաշունչ ու բարդ կառուցուածքին, ար-
տայայտած գաղափարները լիովին ու յստակօրէն հասկը-
ցնելու բացառիկ ձկունութիւնն ունի Չոպանեանի ֆրազը:
Մեր համեստ կարծիքով թրքահայ արձակին մէջ չկայ հե-
ղինակ մը որ ըլլայ ա՛յնքան դիւրամբողջ իր երկար նա-
խադասութիւններով ուր կը մշակէ իմաստասիրական ու
գեղարուեստական խորունկ գաղափարներ՝ որքան Չոպան-
եան: Ո՛չ Նդիան, ո՛չ Չրաքեանը, ո՛չ ալ Օչալեանը կրնան
պարծիլ այս օժիտով: Վերջինս մանաւանդ «կը նեղուի
խիտ, շատ խիտ ըլլալու հեթանոս ցանկութենէ մը», ինչ-
պէս կ'ակնարկէ իրեն հետ «Մայրիներու Ծուքին տակ»
գրոյց ունեցողը, Բենեամին Թաշճեան, եւ ընթերցողներէն
չհասկցուիլը կը նկատէ բարեբախտութիւն մը գուցէ՝ ար-
ուեստագէտին «խառնուածքին բացառիկ ու հազուադէպ»
ըլլալը հաստատող:

Ինչ որ ոճը, նոյնն է պատմուածքին նկարագիրը
Օչականին մօտ որ կը յամառի հաւաստել թէ «հասկնալի է
որ սովորական պատմումը քիչ կայ իրերանցիկ, զիրար
չարունակող, բայց ինքն իր մէջ միայն խորնալէն ախոր-
ժող կեանքի ալիքները ամբողջութեամբ պարագրկելու Գի-
տեմ որ մեր ժողովուրդը անպատրաստ է այդ կերպով ըմ-
բռնուած ու տրուած աշխարհ մը հանդուրժելու: Բայց ես
նկատի չունիմ անոր ներկայ տկարութիւնը, մարտողու-

թեան աստիճանացոյցը եւ ուրիշ անուշիկ բաները, որոնք
գրողը կը տանին փառքի, աժան թէ սուղ: Կը գրեմ վեր
մեր ժողովուրդէն, մեծ բառ մը գործածելու համար: Կը
գրեմ մեր միացորդներուն հետ մեր հոգիին մէկ պահն ալ
փրկելու յանձնառութեամբ:

Բարեբախտաբար Օչականին ոճին պէս խրթին, դժ-
նահաղորդ, քրտնցնող, բրիչով փորելու հարկադրող չէ Չո-
պանեանինը, այլ վճիտ առուակն է, արագօրէն հոսանուտ,
որ մշտապէս մաքուր ու տեսանելի կը պահէ իր յատկը
հանգչող խիճերը: Պարզութիւնը մեծ չափ է դարու մը մէջ
ուր հեղինակը ժողովուրդին «մարտողութեան աստիճանա-
ցոյցը» նկատի առնելու է անպայման եթէ երբեք յանձ-
նառու կը դատէ ինքզինքը զանգուածներու ճաշակն ազ-
նուացնելու կոչումին: Եթէ ամէն հայ հեղինակ Օչականին
պէս վերացական ու խորքով եսապաշտ ձգտում ունեցած
ըլլար, անտեսելով ժողովուրդին մարտողութեան աստիճա-
նացոյցը, յայնժամ կը ստեղծուէր գրագիտական վեհապե-
տութիւն մը հետզհետէ սահմանափակուող, կարգ մը խե-
ղապատիկներէ քշուած արծուաքիթ թռչուն մը որ խիստ
բարձրէն թռչիլ կը փորձէ, անմատչելիութեան մէջ փնտը-
ռելով իր արժանիքը: Չի ազդուեցուցութիւն է, Հայերուս
համար գէթ, «արուեստը արուեստին համար» մշակումը երբ
խորտակուած զանգուածները այնքան շատ կը կարօտին
կազմաւորման ու կազդուրման:

Մեր այս յամեցումը, տողերով որ քիչ ու շատ
կրկնուած, քլիշէի մտած են վաղուց, թագուն նպատակն
ունէր հակադարձօրէն հանդէս հանել Չոպանեանի առաւե-
լութիւնները: Կը զգա՛յ զանգուածին հոգին, իր արուես-
տը համատրոփ բաբախումն է անոր զգացական այլակեր-
պութիւններուն, իր ներշնչումը կը յորդէ ինքնատիպ,
պարզութեամբ օծուն, նուրբ ու գեղեցիկ ճաշակով չին-
ուած սափորներու մէջ, մատչելի՝ գեղապաշտ նոյն ատեն
հասարակ մտքերու հասկցողութեան, ու պարուրուած ջեր-
մագին անկեղծութեամբ մը որ հեռու է մակերեսային ու
գոհիկ դառնալու հակամիտումէն:

Իրերթող Չոպանեանին յատկացուած այս ուրուագի-
ծը կը փակենք Նդիէ Դուրեանի տարփողանքովը. «Ձեռք

կընար չյայտնել մեր սքանչանքը ոճի այն մեծ ճարտարութեան մասին որ յատուկ է իրեն: Իր աշխարհաբարը կուռ, յստակ ու պատկերազարդ լեզուի մը նկարչութեամբ կը հրապուրէ դմեզ: Եւ ո՛չ միայն իր արձակին ալ իր քերթուածներուն մէջ կը տեսնենք միեւնոյն կորովն ու բնականութիւնը, որ իմաստի ամէն խորութիւն կը պայծառացնէ»:

Գ Լ Ո Ի Խ Դ.

20ԳԱՆԵԱՆ ՈՐՊԷՍ ԻՄԲԱԳԻՐ

ՊՐ

Եթէ աշակերտը հետեւող չէր ու կը տառապէր յորդուն ինքնատպութենէ, Փարիզէն վերադարձող խանդավառ գրագէտը, չա՛տ աւելի, պիտի ցանկաբ իր լեզուին, ոճին, գրական սեռերուն, ըմբռնումներուն ու տեսութիւններուն մշակման աղատ ասպարէզն ունենալ ուրոյն, ինքնավար հանդէսով մը:

Առաջին այցելութենէն հազիւ վերադարձած՝ Զօպանեան ամփոփեց ինքզինքը «Ծաղիկ»ին թերթիկներով եւ գունաւորեց զայն իր հոգիին ամենապայծառ երանգներով: Շլացած՝ «Ծաղիկ»ին լուսափթիթ պսակէն, զգլխիչ բուրումէն եւ թոյրերու հրավառ գիրկընդխառնումէն, մանուկ մեղուններ խմբուեցան թերթիկներուն շուրջը, ա՜նոր անուշ նեկտարը, ոսկեհեր բեղմնափոշին ու բուրումնաւէտ ժպիտը թոցնելու համար դողդոջուն մատներով: Մեղուններու ամենաշխոյժներուն մէջ կ'ընդնշմարուէին Զ, Ծսայեան, Վ. Թէքէեան, Ռ. Զարդարեան, Յ. Մըմբեան որ՝ «Ծաղիկ»ին շնորհալի լեզուին ու վսեմ քնարերգութեան նեկտարովն ուռճացած, վերադարձան իրենց սեպհական փեթակը, ապագայ օր մը իրենց մեղրածոր բերնովն իսկ սնընտու «Ծաղիկ»ին ու անոր արարչին ստեղծագործ ուժը

ներբողելու խանդադին յօժարութեամբ:

Տաղանդներ ծլեցնող, գնահատող ու աճեցնող Լէսինկի մը դերը վերապահուած է Զօպանեանի մեր մէջ, զի իր ազդեցութիւնը կը ծաւալի 1895 — 1938 շրջանին հասակ նետող գրական ամբողջ սերունդին վրայ, ուղղակիօրէն կամ անուղղակի, և որուն գլխաւոր դէմքերը այսպէս կամ այնպէս կա'մ իրենց յայտնութիւնը կը պարտին անոր եւ կամ ազդուած են անկէ հզօրապէս:

«Ծաղիկ»ը այնպէս գեղեցկացաւ որ այլեւս Աստուածունիի մը շնորհքով կը տարածէր իր թեւերը: Զօպանեան 1898ին փարեցաւ «Անահիտ»ին: Բանաստեղծները կը սիրեն յարաբերուիլ աստուածունիներու հետ: Աֆրոտիլէն, հելլենական մարմարներով յարուցուած այս ոլիմպալեոսակ աստուածունին, միջազգային գրականութեան մէջ կը գըրաւէ աւանդականօրէն իրեն վերապահուած ցանկայաբոյցի, տոփանքներ ու բոցեղէն կիրքեր արթնցնողի քըրմապետութիւնը: Հելլէն մեծ բանաստեղծ Բալամասի լաւագոյն քերթուածները Աթենասն է որ կ'ոգեկոչեն: Վարուժան Նեմեսիսին ու Իսկուհիին օժանդանկութիւնը կ'աղերսէ, որպէս նեցուկ իր վրէժի պոռթկումին: Նաեւ «Տեսլականին տարփածուն տարամբժ պաշտումով մը յարած ըլլալով Դեղեցկին սուրբ դաւանանքին», «Անահիտ»ին, հետեղհետէ կը ստեղծէ հոյակապ այն կամարը որ մեծ պատերազմին երկու փուլները իրարու պիտի միացնէր այնքային հրթիռներու պերճաշուք կամ ըջումով:

Առաջին շրջանը կը տեւէ տասներկու տարի, ցանցառ ընդհատումներով բոլորուած: Երկրորդը կը սկսի 1929ին ու կը շարունակուի ցայսօր: Կը տեսնենք այսօր երկուքն ալ, երկու փուլներուն կանգնած «Անահիտ»ները, իրարմէ աւելի գեղեցիկ ու հրաշունչ: Օ՛հ, տեսէ՛ք յուշարձանները վսեմափայլ, արիւնի մէջ խեղդուած Հայութեան մը փլատակներուն վրայ հրաշարփի յոյսին բուրվառը խնկարկող: Դէ'պի հեռաւոր հորիզոնները երկնքի:

«Ես չեմ ճանչնար մէկը որ իրեն կընար հաւասարիլ գեղեցկութեան պանծացումի աննախապաշար ու աննախանց խանդավառութեան մէջ», կ'ըսէ Արտաշէն Յարութիւնեան, կարի ուժգին յայտնելով իր անկեղծ պաշտամունքը հանդէպ մարդուն որ Անահիտի մը սրբակրօն

մեհեանը բարձրացուց հոն ուր հեթանոս կուռքերը ամբողջը նիւթապաշտութեան կը մղէին:

Արուեստի համայնագիտարա՞ն մը արդեօք, «Անահիտ»ը. բացատրութիւնը թերի է անոր խկակա՞ն արժէքը յայտնաբերելու: Ծիշդ է որ երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը, մանրանկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, ճարտարապետութիւնը, գորգաշինութիւնը, քննադատութիւնը, պատմութիւնն ու գուսանապատումը գիրկընդխառնուած՝ կը կազմեն միո՞ն ու ոսկորը հիներու աստուածունիին, այլ սակայն անոր պսպղուն մարմնին ամենէն պանծալի պարծանքը կը կազմէ սպիտակ ստինքներուն լիաբուս շողաբճակումը: Կարծես ըսել կը թուի թէ, — Ամէն մէկ կաթիլ որ կը կաթի լո՛ւ արծաթէ պտուկներէս՝ դիւցադնական արիւն բեղմնաւորող կենսանիւթ մըն է հրաշածին, երկնահոս: Պիտի գան սերունդները զանգուածօրէն, պիտի ծծեն բո՛ւր ու աղուոր ստինքներէս ու իրենց մկաններուն մէջ պիտի արգասաւորեն յաղթաժպիտ տեսիլն ազատութեան: Պիտի «խլրտա՛յ» աշխարհը, պիտի բռնկի, պիտի բոցավա՛լաւոր, նոր շարժումներ պիտի դգայ իր արգանդի խորքէն ու օր մըն ալ արդարութեան ու իրաւունքի հրեշտակապետը ազատութի՛ւն պիտի չեփորէ անիրաւուած ազգերու հոգիին:

Պատգամախօսը առանձին չէ. Օտեան, Բաշալեան, Սիամանթօ, Վարուժան, Թէքեան, Զ. Նսայեան, Զարդարեան, Ա. Իսահակեան ու Շիրվանդատէ տաղանդաւոր չքախումբը իր արուեստակուս մատներով հպած է Անահիտի գեղեցիկ կողերուն ու անոր մարմնի սարսուռներուն փոխանցած է իրը: Ասոնք ալ առանձին չեն. Միգրէլէլի, Զոլա, Վինի, Պէռնար Լազար, Միսթրալ, Մալարմէ, Վերլէն, Մորէաս, Պոուլէռ, Ա. Ֆրանս, Վէրհարն, Լը Քօնթ տը Լիլ, Թէն, Եսքիլէս, Աբովեան, Միսիթար, Երզնկացի, Սիւնեցի, Խրիմեան եւ Տ. Երկաթ իրենց հիւսնալի ճաղկեփունջերը կը թափեն աստուածունիին ոտքերուն տակ: Ան ալ, սարսուռներու ամենէն թանկագինովը կը ցնցէ իր հոլանի կուրծքը հրճուանքի ալիքներ յարուցանելով:

Քաղաքի մը ժուժկալ մատակարարութեան վարժուող մը կ'աւզի երբ լերան մը ծոցէն ժայթքող աղբիւրին ջուրը կը տեսնէ որ կը հոսի անդուլ, անսպառ, կար-

ձեռն անհապառակ: «Խնչո՞ւ — կ'ըսէ — ջուրի այսքան անհապառակ վատնում երբ մենք պուտ մը ջուրը արծաթով կը գնենք»:

Պիտի պատասխանէր անուշ ջուր ցայտող աղբերակը, լեզու՛ւ եթէ ունենար. «Ո՛վ անցորդ, իմ պաղպաղուն ջուրս ծանծաղուտ հորէ կամ ջրամբարէ չի հոսիր: Ակունքս հաստատած եմ ժամանակին խորշերուն մէջ. ամէն մէկ կաթիլս մասնիկ մըն է միայն յաւիտենականութեան, ու պարզունակ այս ժայռերը հաղորդիչներն են, սո՛սկ, տիեզերական ուժերուն որ անսպառ եռանդով կ'աշխատին բունիս մէջ: Խմէ՛ դուն անկէ, թող խմե՛ն բոլոր քաղաքացիները, ու թո՛յլ տուր որ այսպէս ազատ ու անարգել հոսիմ ես դաշտերէն ու ձորերէն, կենսաւորելու համար ծառերն ու ծաղիկները, սփռվելու նաեւ ծարաւը արջառնեւրուն որ քեզի սնունդ կուտան»:

Ո՛չ ոք պիտի կարենար, թուանշաններու յեցած եւ կշիռներու կրթնած, հանդէս հանել գրական այս հանդէսներուն ազդեցութեան սահմանն ու աստիճանը: Քանի՞ վարուժաններ ու քանի՞ Սիամանթօներ դեռ պիտի սփռին իրենց ծարաւը դաշտերէն ու ձորերէն վաղող այդ քաղցր ջուրով: Հոս, Գեղեցկութեան ամէն պանծացում, ժամանակի խորքին մէջ հաստատած իր արմատները՝ լուսաշող անմահութեան կը ձգտի:

Ի՞նչ փոյթ, այլե՛ւս, եթէ անկանոն է եղեր «Անահիտ»ի հրատարակութիւնը: Նիւթական միջոցները — նոր բան մը չէ որ կ'ըսենք հայ լրագրութեան վերաբերմամբ — բաւարար չեն եղեր թարգմանելու ստեղծագործման ձգտող Զօպանեանի ներքին անձկութիւնը: «Անահիտ», այս տեսակէտով, ինչպէս եւ որեւէ ուրիշ գրական պարբերաթերթ, համեմատութեան կարելի չէ գնել Ամերիկա հրատարակչու «Հայրենիք» ամսագրին հետ որ կ'ըսես Մեծ Արջի համաստեղութենէն փրթած աստեղական երեւոյթ մըն է հայ խմբագրութեան լուսակամարին վրայ, պարտադրած ինքզինքը մեր ամենուն սքանչացման իր կանոնաւոր, անայլայլ ու համաժառակ հրատարակութեամբը: Թոյլատրելի չէ՛ր սակայն որ «Անահիտ»ի հրատարակութեան անկանոնութիւնը մեկնուէր նուիրումի պակասով, մինչ անգիւրապէս կը չքմեղանայ հրք նկատի առնենք թէ «Անա-

հիտ» «Հայրենիք»ին պէս կուսակցութեան մը կուտանք ունեցած չէ իբր նեցուկ:

Բովանդակութեան տեսակէտէ — անհատական դրոշմի ու արուեստի ճոխութեան հանգամանքներով — «Անահիտ» ոչ միայն անմրցելի ախոյեանը կը մնայ յետ-դիւնադարեան հայ գրական պարբերաթերթերուն մէջ, այլ նո՛յնիսկ անոր տեսակարար կշիռը, դուզնագիւտ երեւոյթ, փայփայելի արժէք կը դառնայ Արեւմտեան լաւագոյն հանդէսներու կարգին: Ֆրանսականին ու գերմանականին պէս ընտիր որպէս տպագրութիւն, թուղթ, նկարագրողութիւն ու բովանդակութեան խնամք, անոր ամէն մէկ թիւը ըստպիտակ շղարշով պճնուած շողակաթ հարսի մը պէս սիգալով կը քալէ մեր ամենաքնքոյշ զգացումներու քովէն, ամէն անգամ մեզի տալով պատառիկ մը աւելի զգայուն, արուեստասէր, տաղանդներ յայտնաբերող, միտքեր արծաթծող, նորամոյժ, հայկական գեղեցիկը մշակող Զօպանեանէն նոր մաս մը, որ փղոսկրեայ, փալփլո՛ւն աղիւսը պիտի դառնայ տարիներու տքնութեամբ բարձրացող մեհենական աշտարակին ուր ա՛յնքան զլւթականօրէն Հայոց Աստուածունին է որ կ'երգէ Հայաշխարհին:

Առնենք պատահական թիւ մը վերջին խումբէն որ դիպումն է մեր սեղանին վրայ: Տես 1929 Սեպտեմբեր - Հոկտեմբեր միացեալ թիւը:

Պարսիկ ու հայ մանրանկարչութեան վրայ մանրակրկիտ յօդուած մը ունի Զօպանեան, հօթը սքանչելի մանրանկարներով — Անտիպ էջ մը Թլկասինցիէն Արշակին «Ծաղիկ»ին ուղղուած, Գեղացի ստորագրութեամբ — Գառնիկ Ֆնտգլեանի «Ուսումնասիրութիւններ Կորիւնի շուրջ» գրուածքին երկրորդ մասը ուր կը վերցուի Ագաթանգեղոս ու Կորիւն — Անայիս կը թարգմանէ տիեզերահռչակ Կապրիէլ տ'Անունցիոյի «Ուխտը», «Իրիկունը» և «Երազը» — Գ. Կիրակոսեան կը թարգմանէ հատուած մը Տոստոյեւսի «Գարամազով եղբայրներէն», գործ մը որ քննադատներու միաձայն վկայութեամբ անդուգական վիպագրին գլուխ - գործոցը հռչակուած է — Գէորգ Զուբար Նախիջևեանէն կը ստորագրէ երկու պատմուածք, «Via Dolorosa» եւ «Այնտեղ» — Գիտնական Առաքել Զաքեան կը գրէ Սորերդային Հայաստանի մէջ Ազօթ Սինթէթիք

պատրաստելու համար յանձնարարելի եղանակը — Նազենի Տէր Միքայէլեանի «Տենչանք» ոտանաւորը — Տօքթօր Արսէն Ղլըտեանի մէկ ուսումնասիրութիւնը «Հայոց հին իրաւունքի բնագաւառէն» նիւթին շուրջ — Գրիգոր Ռոբարձէ ընդարձակօրէն կ'ուսումնասիրէ ներկայ Հայաստանը — Երեք քերթուած Արսէն Երկաթէ — Թորոս Աղատեանի «Ջուխտակ ձիաւոր» սիրուն պատմութեամբ — Չորս քերթուած Լեւոն Էսաճանեանէ, «Հայրենիքիս կը ծառայեմ երգելով», «Սոխակ Յունաստան», «Աստուածամայր Յունաստան», «Դափնէ Գիրք» — Չօպանեանի կողմէ «Մեր արուեստագէտները» խորագրով ուսումնասիրութիւն մը Տիգրան Փօլատ մեծանուն հայ նկարչին մասին որուն եօթը նկարները կ'երեւան թերթին մէջ — «Պ. Ժան տը Լաֆօնդէնի ստուերին», գրութիւն մը Լուի Պարթուրի կողմէ — Յ. Ծ. Սիրունի «Միհայիլ Էմէնէսքու ողմէն բանաստեղծին» վրայ ուսումնասիրութիւն մը ունի — Ատամ Միգրէվիչէն թարգմանութիւն մը — Ուսումնասիրութիւն մը Դուրեան պատրիարքի վրայ «Առաջնորդ, ուսուցիչ» — Չօպանեանի ընդարձակ ու բազմահմուտ քրոնիկը — Ա. Կասթուէի մէկ յօդուածին թարգմանութիւնը հայ երաժշտութեան մասին — Ռ. Մամուլեանի «Յաղթական վերելքը» — Մետաքական քիմիաբանութիւն:

Մի' մոռնաք որ աչքը գոց վերցուած, պատահական թիւի մը մէջ կը հանդիպինք այս ամենաւնի Գեղարուեստի ծովածաւալ աշխարհներու մէջ կը չըջի մինչեւ որ հասնիս իր համապարփակ քրոնիկին: Ի՞նչ հոգեկան վայելք, ի՞նչպէս փարթամօրէն հրամցուած՝ այս անդուգական քրոնիկը: Բայց եթէ մարդիկ լռեն, քարերը լեզու պիտի ելլեն ու աղաղակեն թէ թանկագին մետաղ մըն են դուն, Չօպանեան: Միայն թէ մարդ խորհմուտ քիմիագէտ ըլլալու է ասանկ մետաղի մը արժէքը կարենալ ճանչնալու համար: Օր մը թերեւս աւելի ձեռնհասօրէն կը մօտենամ քեզի, քերթողահայր: Առայժմ կը շատանամ հիացումով:

Կը տարբերիս ուրիշներէ անով որ գրական արուեստին կուշտէն կը քալեցնես միւսներն ալ — նկարչութիւնը, մանրանկարչութիւնը, գորգաչինութիւնն ու ամէն չիւնութիւն որ հայուն ըղեղն ու ծուծը մաշեցուցեր է: Այլ

ո՞վ անճառելի, անըմբոսելի մեծութիւն, ո՞ր գերագօր կարողութեամբ է որ քերթուածի մը ոսկորներն ու ջիղերը քրքրող քննադատական արուեստդ կրնայ նոյնքան հեշտօրէն յայտնուիլ միւս, եղբայր արուեստներու բաւոյններուն ընդմէջէն: Տուե՛ր է քեզի մէկը Վակներեան դղրդումները մեկնելու, Այվաղովսքիի պատառներուն ըստ ուերները սահմանելու եւ Կոմիտասին ձայնակաւ ալիքները գգուելու կարող տաղանդ մը որ կարծես միանձնական Աստուծոյ գործ չէ, այլ համաստուածութեան մը ճառագայթումը հոգիէդ ներս: Ու մարդ կը դարմանայ արդարօրէն, թէ ինչու միաժամանակ նկարիչ, երաժիշտ ու քանդակագործ եղած չես քնարերգակիդ, գրագէտիդ ու քննադատիդ՝ առնթելու: Ահա՛ մեր անկեղծ տաւորութիւնը «Անահիտ» ընթերցումներէն:

1929էն սկսեալ «Անահիտ» արձագանգը կը դառնայ նաեւ Հայաստանի քերթողական ձայներուն ու հետզհետէ կը ներկայացնէ մայրենի հողէն ոգեւորուած եղանակները: Նորենցը, Մահարին, Բակունցը, Ալազանը, արդէն ճանչցուած Չարենցին հետ կու գան ներկայացուիլ արտահայտատանեան գրականութեան:

Մեղանչում պիտի ըլլար մտածելն անգամ թէ «Անահիտ» ի պէս անաչառ ու անկաշառ աստուածուհիի մը հոգին պիտի ուրանար արժէքներու այն ճոխափթիթ ծաղկումը որ կը պարզուէր իր համատարած բիրերուն առջեւ: Եթէ կը խնկէ խմբագիրը յիշատակը Եղիային, Չօհրային ու Յարութիւնեանին, անոնցմէ անտիպ քերթուածներ լոյս ընծայելով, կամ սիրալիւր գգուանքով եթէ յառաջ կը մղէ նորեկներէն Ն. Պէշիկթաշեանը, Շահնուրը, Բաջարենցը, Արսէն Երկաթը, Ա. Սեման, Կիւրեանը եւ ուրիշներ, կը բանայ, սակայն, իր էջերուն մէջ լուսեղէն արահետ մը, ուրկէ գաղթաշխարհի սրտին մէջ կը հոսի Հայաստանէն եկող անուշիկ խապրիկը, որ «հալալ հացի ու զուլալ ջուրերու» կրկներեւոյթը կ'ընծայէ պանդուխտ ընթերցողներուն:

«Մենք դիմեցինք Հայաստանի հին ու նոր գրագէտներէն եւ արուեստագէտներէն շատերուն, իրենց աջակցութիւնը խնդրելով: Անոնցմէ հինգը արդէն սիրալիւր պատասխան տուին մեզի, խոստանալով իրենց մտածման

ման կամ արուեստին աջակցութիւնը բերել այս մտաւո՜ կան ձեռնարկին»։ Զօպանեան կը դիմէր Հայաստանի գըրողներուն երբ սփիւռքի Հայութիւնը դեռ կ'ապրէր Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող շինարարութեան եւ լուսաւորութեան գործը ուրացողի դժխեմ պահը։ Որքա՛ն ալ դժոխատեսիլ թուէր Հայաստանի վիճակը կարգ մը մտայնութիւններու, կարելի չէ՛ր առանց խղճի խայթի ուրանալ թէ մեր դրախտածին հայրենիքի սարերուն վրայ նորարոյս ծաղիկներ երփներանգ աչքերնին կենսապարզեւ արեւին դարձուցած էին արդէն, կ'եղրակացնէր Զօպանեան։ Միակ մտաւորականն է այդ պահուն ուր Մայր երկրին ու գաղութին միջեւ կը դառնայ հոգեկան կամուրջ, որուն վրայ պիտի ողջագուրուէին դեռափթիթ գոյգ մշակոյթները, իբրեւ հարադատ մօր զաւակներ։ Շատ չ'ուշանար, կ'արդարանայ Զօպանեանի վսեմ տեսակէտը եւ գաղթահայ մամուլը արձագանգ կուտայ մայր երկրին մէջ տեղի ունեցող մշակոյթի շարժման, Զարեանցէն մինչեւ Նոբենցը հիւրասիրելով օրաթերթերուն մէջ։

Քննադատ Զօպանեանի հատուածին մէջ աւելի ընդարձակօրէն պիտի ցանկանք ներկայացնել առուգագեղ հասակը խմբագրին որ՝ գրականութեան սեմերուն վրայ՝ նոր «Նորենց»ներու յայտնութիւնը կը պերճախօսէ հայրական գուրգուրանքով մը։ Շտապ եզրակացութիւններու անձնատուր Զօպանեան մը չե՛նք տեսներ հոն, ինչպէս համարձակեր էր նկատել «Բաղմավէպ»ի խմբագիրը, Հ. Փէշիկեան, աւելցնելով թէ սա «Զօպանեանի բացասական գիծերէն մէկն է (որովհետեւ), նա շուտ կ'ոգեւորուի եւ շատ ածականներ կը շոյլէ փոքրիկ գրչականքու մասին»։ Ինքնապաշտպանութեան լաստին յարած, Զօպանեան կուտայ «Անահիտ»ին ինքնակենսագրութիւնը, տողերով որ եղեմական պարտէզներու, Քերովբէներու ու Սերովբէներու ծափին ու ծնծղային հիանալի ցնծումովը կու գան վերացնել հայ գրականութեան պանթէոնին մթնոլորտը։

«Այո՛, ես կը սիրեմ նոր յայտնուող, յուսատու սկզբնականեր՝ որոնց մէջ կը նկատեմ ինքնատիպ տաղանդ եւ անկեղծ ներշնչում՝ լոյսի մէջ դնել, խրախուսել։ Բայց ո՛չ մէկ գրչակի ածականներ չեմ շոյլած, կը կարծեմ նոր յայտնուող ուժերու գնահատմանցս մէջ ցարդ սխալած չըլ՝

լալ, սկսեալ Ռուբէն Զարդարեանէն, Թէքէեանէն, Վահան Մանուէլեանէն, Աղեքսանդր Շաքլեանէն, Սիամանթոյէն, Վարուժանէն, Օր. Զապէլ Յովհաննէսեանէն (յետոյ Տիկին Զ. Եսայեան), Աւետիք Իսահակեանէն, եւայլն, մինչեւ այս վերջերս ի յայտ եկած նորերը (Ն. Պէշիկթաշլեան, Շահնուր, Որբունի, Զարոյեան, Սարաֆեան, Հ. Վահան Յովհաննէսեան, Թորոս Ազատեան, Հրաչ Քաջարենց, Զարենց, Նորենց, Մահարի, Ալազան եւն.) ու անոնք իսկ որ «Անահիտ»ի այս նոր չըջանի թիւերուն մէջ երեւան եկան, Վարուժանակ, Սարգիս Մհեհեան (Վահէ Վահեան), Յ. Կոստանդեան, Սեմա, Մանուշեան»։

Այս կենսագրութիւնը լսելէ վերջ չիտակ չէ Հ. Փէշիկեանի պէս ծուռ բերան բանալը, զի «մտաւորականին համար, կատարեալ հաւասարակշռութեան գաղտնիքը կը կայանայ անոր՝ իր ցեղին հիմնական բնագոյններն ու պահանջները, հակումներն ու զգացումները գերագոյն աստիճանի մը հասցնելու կարողութեան մէջ»։ Ու այս է խրմբագիրը, ինչպէս նաեւ բանասէր, քննադատ ու թարգմանիչ Զօպանեանին նկարագիրը։

20ԳԱՆԵԱՆ ՈՐՊԷՍ ԲԱՆԱՍԻՐ

Խմբագիրն ու բանասէրը իրարու շողկապելու յարմարագոյն միջոցը՝ մեր նախկին հատուածի վերջին պարբերութեամբ Կապրիէլ տ'Անունցիոյէ մէջբերուած մտածումը ներդաշնակելն է Զօպանեանի հոգեկան հաւատամքին, զոր ինքն իսկ սքանչելիօրէն կը ներկայացնէ իր «Յեղին Կոչումը» խորագիրը կրող յօդուածով:

«Ճանչցնենք ճշգրտօրէն մեք նոր սերունդին ինչ՝ որ մեր հին նախահայրերը ըրեր են քաղաքակրթութեան համար, ինչ որ երէկուան ու այսօրուան հայ մտքի տաղանդաւոր ներկայացուցիչները կը շարունակեն ընել. զօրացը՝ նե՛նք մեր երիտասարդութեան մէջ իր հաւատքը ցեղին աւժէքին վրայ, մղենք զայն սիրել իր ցեղը՝ իբր մարդկութեան մտաւոր ուժերէն մին, խրախուսենք այդ մտաւոր ուժն անցնելու նուիրուած ոեւէ ճիգ որ մեր մէջ կը յայտնուի. եւ անցեալի մէջ Նարեկացին ու մեր միջնադարեան բանաստեղծներն ու Անիի եւ Աղթամարի ճարտարապետներն արտադրող ազգը օր մը կարող պիտի դառնայ Երեւանը նոր Աթէնք մը դարձնել եւ հայ Փիդիաս մը, հայ Շեյքսպիր մը, հայ Բամպրանտ մը կամ հայ Պեթո-

վէն մը տալ ինքզինքին ու մարդկութեան»

Հիմա տեսնենք թէ ինչպէս կը մարմնաւորէ Զօպանեան այս հաւատամքը:

Ո՛վ նայեր է ցնցոտիներ հագած, սովալլուկ, հաշմանդամ, մարմինի սահմաններէն դուրս ելած ճգնաւորին որ՝ անձրեւէն ու փոթորիկէն տարտղնուած իր մեծաւոր խցիկին մէջ ինքզինքը բանտարկած՝ «փիլիսոփայական քար»ը կը փնտոէ ցմահ, ճանչցե՛ր է բարձրութիւն մը որ զգայարանքներով չ'ըմբռնուիր: Բարձրութիւնը հոգիին, որ թէեւ երկրիս վրայ տակաւին, բաժնուեր է արդէն մարմինի կաողանքներէն: Իշխան մըն է ան, որուն առջեւ՝ մահկանացուներս պարտ էինք գուցէ ծնրադրել ժամերով, ինչպէս սովոր էին հինները՝ արեւին ու անձրեւին առջեւ: Արեւու պէս մեծ ուժ մըն է որ կը ծաթի մարմինի ցանկութիւններով գետնաքար զոյակներուս վրայ: Ու եթէ ճգնաւորը կամեցեր է՝ մեր կերպասներէն կտոր մը քաշկտել իր վրայ կամ ամփոփել իր ոսկորները տախտակէ տաղաւարի մը մէջ, ատով ցոյց տալ կ'ուզէ իր ազգականութիւնը մարդկային ցեղին, որմէ սերած է ինք, զայն բարձրագոյն իրականութեանց առաջնորդելու՝ Դոչու՝ մով:

Կամաւորի մը դիւցազնական ժեստը չա՛տ աւելի արժանի է սքանչանքի, քան վարձեալ զինուորի մը յաղթանակը: Այս համեմատութեամբ՝ Զօպանեան Արմաշի, Վիննայի, Վենետիկի, Էջմիածնի ու Երուսաղէմի (ուր գացած է ուսումնասիրել) վանականներէն ու եկեղեցականներէն աւելի գնահատելի գործ մը կատարած կ'ըլլայ երբ իր քնարերգակ-բանաստեղծի կորովը կը սպառէ միզամած մատենադարաններու մէջ, մեծածաւալ հատորներու մը գլահոտ, բորբոսած ու ժամանակէն մաշած էջերէն հալածելով լոյսի մոծիւր մը մանրիկ, աննշան, դեղեւուն, փախչւտող, առաջին հպումովն իսկ մարմնող ու ոչնչացող:

Երբեմնի «Թուղթ»երէն փախստական սիրերգակը մխրճեր է ինքզինքը թուղթի ստուերներով գոյացող աշխարհի մը աղջամուղջին մէջ ու ճգներ այդ աղջամուղջը գունաւորել իր աշխատանքին արիւնովը, որ կը հոսէ օրէ օր իր մարդկային երակներուն քնքոյ զգացումները, գամելով իր մարմինէն դուրս ելած հոգին սեւցած ու նա-

մէտ թուղթերու անըմբռնելի ու անվախճան փառքին՝ Զօպանեանն է՝ հայ արուեստի ու մտածման ջահակիրը, որ վանքէ վանք կը պտըտի, օրերով, ամիսներով կը տքնի ու մեր սեղաններուն կանթիկին առջեւ կը բերէ հայ անցեալին իմաստութիւնն ու գեղեցկութիւնը:

«Պիտի ցուցնեմ — կ'ըսէ — որ Հայութիւնը եղած է ցեղ մը ինքնատիպ ու բարձր գեղեցկութիւն ստեղծելու ատակ»:

Փարիզ է երբ Հայութիւնը կը ջարդուի Թրքահայաստանի մէջ: Լքած է իր քնարը, գիտէ որ լալով չի կրնար ազատել նահատակները: Կ'աղաղակէ բեմերէն, յուզումի շանթեր կ'արձակէ Լոյսի Ոստանին մէջ: «Ո՞վ ես դուն», կը պոռան քանի մը անտարբերներ: «Ուրեմն, դուք չէ՞ք ճանչնար մեզ: Սպասեցէ՛ք, քիչ մըն ալ սպասեցէ՛ք, ե՛ս մեր մեռելները պիտի ողջնցնեմ ու ձեր թեւահաւատութեան առջեւ իբր լուսեղէն կոթողներ պիտի ցցեմ, որպէսզի անոնք միանգամ ընդ միշտ կայտուն անմահութեան սանդուխներուն վրայ, յաւերժապէս սփռելով պանծալի վկայութիւնը մեր անցեալի փառքերուն»:

Ժանգոտած տապանաքարերուն, արհամարհանքի ցեխով ձեփուած գերեզմանաքարերուն քով գնաց, մաքրեց փոշիներն ու ապա քարերը վերցուց: Մեռելատունը լուռ էր, ամապակա՛ն: Մեռելներու անմահ հոգին կը շրջէր գերեզմանատան մէջ, բայց չէր կրնար արտայայտութիւն գտնել նիւթական կերպարանքով: Աննիւթը միայն աննիւթին կրնար հաղորդուիլ:

Այս ճշմարտութեան գիտակից՝ Զօպանեան հաւատքի ու սիրոյ, նուիրումի ու պաշտամունքի հրաշէկ շամփուրին անցուց իր մարմինը եւ, դարձնելով զայն կրակին վրայ, ողջակէզ մատոյց այերային ոգիներուն որ յուզումէ կը թրթռային: Բանի կը բռնկէր գերեզմանոցին օդը թախանձող քնարերգութեան մը բարկ խուկովը, ոգիները՝ սթափումէ սթափում քշուելով՝ կը մօտենային կրակին ու անոր լոյսերուն մէջ կը թափէին իրենց կենդանի ստուերները: Յարութիւն կ'առնէին: Միջնադարեան աշուղները, մէկիկ մէկիկ կը քակէին իրենց գեղեցկութեան պարեգօտը, մինչ հմայուած բանաստեղծին հոգին կ'աղերսէր անոնց կաթոգին:

— Եկէ՛ք, ո՛վ հայ աշուղներ, եկէ՛ք, ջարդուող ու ողջակիզուող Հայութիւնը ձեզի կը սպասէ. եկէ՛ք որ ձեր ծիրանի գեղեցկութեամբ ներկէք արեւմտեան հորիզոնը, ուր դիզուեր է անտարբերութեան շամփաղը: Օ՛հ, եկէ՛ք, որ ձեր ձայնին քաղցրութեամբն ու տաւիղներու կախարդանքովը պանծալի ապացոյցը տաք թէ՛ հայ ցեղը դարերէ ի վեր լուսաւոր ջահ մը եղած է արեւելեան աշխարհին մէջ ու արժանի է ամենուն վերագնահատման: Եկէ՛ք, ո՛վ սիրասուն հոգիներ ու արուեստի լուսաշող մահեաններուն առջեւ ծնկաչոք՝ երգեցէ՛ք, օ՛հ, երգեցէ՛ք:

Առաւ աշուղներն ու հագուստ ճարեց անոնց ընտիր կերպաներէ: Դուն վեպիկի փողկապը պիտի կապես, դուն Պոտլէրի շապիկը պիտի հագնիս, իսկ դուն վերլէնի ծիրանի պատմութեամբ: Յարութեան ցնծումովը խայտազին ու նոր տարադներու այս պերճանքէն արքիւն՝ աշուղները եկան հեզասահ պարելու եւ հեղահամբոյր երգելու, «Հայ էջեր»ուն մէջ դոր Զօպանեան ի լոյս ընծայեց 1912ին: Լոգարանէն նոր դուրս ելլով եւ անուշահոտ իւղերով օծուն չողակաթ գեղուհիներու նազանքովն ու փափկազին քայլերովը եկան ջուր խմելու արուեստի գնահատման կենսաբուխ աղբիւրներէն: Հայութիւնը կը խայտա՛ր յարուցեալ:

Զօպանեան խանդազին սքանչացումով կը փարի նահապետ Բուշակին որուն համար կ'ըսէ թէ «ամէնէն մաքուր ազամանդն է զոր մեր հին գրականութիւնը արտադրած ըլլայ» ու կը հրատարակէ «Բուշակեան դիւանը» 1902ին: Բուշակը կը թարգմանուի ֆրանսերէնի, անգլիերէնի, իտալերէնի, յունարէնի, ռուսերէնի ու գերման բանաստեղծ Հանս Պէթկէ 1929ին կը հրատարակէ հարիւր տուններու գերմաներէն տաղաչափեալ թարգմանութիւնը: Էտմոն Ֆադի, ֆրանսացի գրագէտը, հայ աշուղներուն ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կարգալով հիացմամբ կը բացազանչէ որ «աստուածային աշուղ» մըն է Բուշակը, ազնուականօրէն գերընտիր՝ պարսիկ Օմար Նայեամէն, «որուն տաղիկները կ'երեւան միօրինակ, արուեստակեալ, յաճախ ցուրտ, իմաստով ու սրտկերներով աղքատ»: 1902էն ասդին, Զօպանեան հետզհետէ յարութեան կոչեց կորնչելու սահմանուած շատ մը քուշակեան տաղիկներ որոնց

չուրջ ստեղծուած հետաքրքրութենէն հասկցուեցաւ որ անոր անուանով մեզի ներկայացածներէն շատերը մէկ Քուչակի մը ստեղծագործութիւնը չէին: Բաղմահմուտ բանասէրներ Հ. Ն. Ակինեան եւ Մ. Աբեղեան հոն կը նշմարէին տարբեր հեղինակներու ստեղծագործական դրոշմն, ու մանրախոյզ ուսումնասիրութեան առարկայ կը դարձնէին զայն:

Քուչակեան ընդարձակ դիւանը, հայրէններու Բուրաստանը, Իյիականին ու Ոգիսականին բախտին կ'արժանանային՝ միաժին հանճարի մը ստեղծագործական ակունքէն հետզհետէ բաժնուելով ու յայտնաբերելով «հոմերոսիկ»ներու հոյժ մը: Ու թէպէտեւ Չօպանեան կը յամառի Արիստակէս Վարդապետ Տեփկացի հաւաստումով նկատել զանոնք գործը Սարակոնիս թաղուած Նահապետ Քուչակ մեծ աշուղին, հակադրելով ասիկա Մանուկ Աբեղեանի ու Հ. Ներսէս Ակինեանի տեսութեան, որուն համեմատ «այս տաղերը հին գուսանական երգեր են, ոչ Քուչակի մը գործ այլ զանազան ժամանակներու մէջ զանազան բանաստեղծներէ յորինուած տաղաշարքեր», բայց մէկ է անխախտելի իրականութիւնը՝ թէ Քուչակը Նւրուպայի մէջ ճանչցուեցաւ որպէս Հայաշխարհի անցեալը խորհրդանշող աստուածային աշուղ մը որուն սիրերգութեան լարը արուեստով համազօր էր օտար գրականութեանց լաւագոյն քերթուածներուն:

Չօպանեան կ'ըսէ. «Ինծի կը թուի որ այդ Քուչակեան տաղերը առաջին անգամ ձեւակերպուած են Ակնայ չըջանին մէջ, Անիէն ու Վասպուրականէն հոն գաղթող Հայերու մէջէն ծագած մեծատաղանդ Գուսանի մը հանճարով. այդ տաղաչափութիւնը, այդ երաժշտութիւնը, այդ տառերու բաղկացուցիչ հիմնական տարրերէն ոմանք՝ անոնք բերած են ապահովապէս Անիէն ու Վասպուրականէն. բայց Քուչակեան տաղիկին ներքին ինքնայատուկ գեղեցկագիտութիւնը, այնքան տարբեր Նարեկացիի, Մագիստրոսի, Վարդան Անեցիի, Շարականներու, նոյն իսկ Յրիկի, Կոստանդին Նրզնկացիի բանաստեղծութեանց գեղեցկագիտութենէն, պէտք է վերջնական նշագրութիւնն ստացած ըլլայ արեւմտեան Հայաստանին մէջ, որ բիւզանդական տիրապետութեան տակ էր, ու թէպէտ յոյն «լեզ-

ուի» ունէ ազդեցութիւն հոս չի տեսնուիր, կը զգացուի յոյն ճաշակը, նրբութեան ու հակիրճութեան ատտիկեան ձգտումը, ժողովրդական ու զուտ հայկական մտայնութեան մը, զգայնութեան մը եւ արտայայտութեան ձեւերուն աւելի փափուկ, աւելի կատարեալ կնիք մը տուող»^(*)

Չօպանեան Նաղաչ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը, եղբայրօրէն իրարու ձեռք բռնած, յարութեան շաւիղէն կը քալեցնէ նմանապէս:

Նորէն կը դարմանանք թէ ի՞նչպէս քնարերգակը կըցիր է ուսումնասիրողի մը բոլոր առաւելութիւնները անխաթար պահել իր գրուածքին մէջ: Զի «Գրական Դիւցազն»ին (Էսաճանեանի որակում) բանասիրութիւնները շատ քիչ բան ետ կը մնան այն կորովամիտ, խորասոյզ ու գրեթէ կատարելութեան հասնող ուսումնասիրական մեթոտէն որ մեր գրականութեան մէջ Վիէննական ու Վեներտիկեան Միթարեաններուն անառիկ բերդը մնացեր է ցայսօր: Պրպտումի, Ղննումի ու Ղաուաւորման ակնբախ ձիրքերուն վրայ Չօպանեան կ'աւելցնէ բանամիրական նոր երանգ մը — նոր ուղղութիւն, եթէ կ'ուզես — դնելով իր աշխատութեանց մէջ քնարերգութենէ բաբախուն սիրտ մը, ինչ որ անառարկելիօրէն գերադաս պարգեւ է քան անհատական կնիքն ու յորդուն կենսունակութենէ չնորհազուրկ ուսումնասիրական մեթոտը, անմատչելի՝ շատերուն եւ ոչ, Չօպանեանինին պէս, անվրէպ բեղուն ժողովրդականացման երաշխիքով:

Ասոր համար՝ մինչ Չօպանեանի աշուղները կ'ապրին մեր մէջ, Միաբաններուն յարուցածները կը քննան վանքերուն մէջ, կեանքի ասպարէզ մտնելու անցազրէն զրկուած: Աղուորիկ ստորագրութիւն մը կը դնէ Չօպանեան անդր - Յորդանանէն եկող աշուղներու անցազրին տակ ու մեզի կը ղրկէ: Օ՜, կ'ա՛րժէ որ այդ փափկասուն հիւրերը գգուենք մեր համակրութեան ամենէն յորդաբորբ խանդավառութեամբը:

Թլկուրանցին: Կ'առնէ անկէ տաղ մը, օրինակի հա-

1) «Անահիտ», Նոր Շրջան, Բ. Տարի, թիւ Մա-1, յիս — Յունիս, 1930:

մար, «Սուրբ Յովհաննու Գլխատման»ը, կը բաղդատէ Երուսաղէմի Սուրբ Յակոբեանց վանքին մէջ գտած ձեռագիրը Վենետիկի մէջ տպուած տաղարանի բնագրին հետ, խղճմտօրէն, բանասիրական օրէնքներու հաւատարմութեամբ ու մանաւանդ իր յորդագեղուն սրտով: «Ս. Գրոց մէջ յիշատակուած այդ նշանաւոր տոմար», կ'ըսէ Զօպանեան, «Հոյակապօրէն ինքնատիպ քնարերգութեամբ կ'արտայայտէ ինչ որ Աւետարանը կը պատմէ. Թլկուրանցի ասոր կ'աւելցնէ նոր մանրամասնութիւններ, որ իր վիպերգը կենդանի, համեղ ու ինքնագրոյմ կը դարձնեն, մանրամասնութիւններ զոր թերեւս ինք երեւակայած է, կամ հայ ժողովրդական աւանդութիւններէ քաղած է, կամ թերեւս անվաւեր Աւետարաններու կամ Յայտմաւորքներու մէջ գտած է»: Ինչ որ ուրեմն 19րդ դարուն մէջ Ֆլուպէրի ու Օսկար Ուայլտի ներշնչումը պիտի հրապուրէր, հայադգի Թլկուրանցին մեզի տուեր է, դարեր առաջ, ինքնատիպ ու հոյակապ գեղեցկութեամբ:

Ամէն տեղ ու ամէն ատեն (Կոստանդին Երզնկացի, Առաքել Սիւնեցի, Ֆրիկ), գուրգուրոտ խանդապատանքով կը վերցնէ Զօպանեան գեղեցիկը իր նիւթէն, կը համեմատէ զայն արդիական ըմբռնումներով խեցեվճառած արժէքներու ու կենդանի շունչ կը ներարկէ անոր թրմաւոր երակներուն մէջ: Գեղապաշտօրէն կը բանասիրէ, պիտի ըսէր Էսսանեան:

Բաղդատութիւն մը թերեւս աւելի յստակօրէն ցոյց տար մեր ըսել ուղածը Ս. Սարգիսեան իր «Ագուլեցւոց Բարբառ» երկասիրութեան մէջ հետեւեալ տողերով կ'արտայայտուի աշուղներու մասին. «Հետագայ Պարսիկների ու ուրիշ նուաճումների աւերիչ տիրապետութիւնը եւ ապականեալ ազդեցութիւնը վերջ տուեցին հեթանոսական ազգային ժողովրդական երգերին եւ պատրաստեցին հիմնայեմեան հայ աշուղների պարսկա - թուրքական բանաստեղծութեան, զգուցիւ պտուղ օտար տիրապետութեանց»: Իսկ Զօպանեան այդ տաղիկներուն մէջ կը գտնէ «Թարմ ու ծաղկաւետ մարգեր, զգացումներու նոք աշխարհ մը», ինչպէս դիտել տուած է Նդիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեան: Նոյն ազնիւ սիրտն է որ կը մօտենայ Նարեկացիին, Խրիմեանին, Մ. Պէշիկթաշլեանին, Թերզեանին, Պարոնեան-

նին, Դուրեանին, անոնց արժանիքին պերճագոյն մասը անջնջելի ու յաւերժական կնիքով իր ընթերցողներու հոգիին մէջ դրոշմելու հզօր ու առոյգ նախանձախնդրութեամբ: «Իէմքերը»: Ի՞նչ գանձարան գրականութեան, ինչ պայծառ սեւեռումներ, ի՞նչ հղօրապէս վերացուցիչ մըթնոլորտ: Հոս, ինչպէս իր բոլոր բանասիրութեանց մէջ, կը ներկայանայ արժէքներ յայտնաբերող, վերլուծող ու հոգեբան, դէմքերը ժողովրդականացնող ու սիրցնող Զօպանեանը, արուեստագէտի մը ինքնատիպ դրոշմով:

Թէ ո՞րքան երախտագէտ պիտի մնան յարուցեալ չքնաղ հոգիները հրաշագործ ձեռքին՝ պիտի վկայէ մեզի պատմութիւնը որ պիտի ապրի հայ ու օտար գրականութեան շառաւիղներով:

Գ Լ Ո Ի Խ Զ.

20-ՊԱՆԵԱՆ ՈՐՊԷՍ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ

Նոպելեան մրցանակին երկու անգամ իբր երկրորդ թեկնածու առաջադրուած Նոր Յուճաստանի մեծ բանաստեղծը, Կոստիս Բալամաս, գրական զրոյցի մը առթիւ կը յարէ. «Ո՞րը պիտի նախընտրէիր կարգալ, Պայրընի մը ոտանաւորը կամ Թէնին քննադատականը նոյն քերթուածին մասին»: «Թիրաւի շատ դժուար է ընտրութիւն կատարելը որովհետեւ մեծ քննադատը մեծ բանաստեղծի համազօր է: Եթէ մէկը կը ստեղծէ, միւսը կը վերստեղծէ առաջինին շօշափած անձերը:

Մեր նոր քննադատներէն ամենէն տաղանդաւորն ու պատկառելին՝ Օշական, որ մեր առջեւ պարզեց արուեստագիտական բանաձեւեր Բրուստի չափիւղայ սափորներուն պէս, Բալամասի կարծիքին հակառակն է որ կը պնդէ. «Ամենէն գեղեցիկ քննադատական յօդուած մը նուազ կ'արժէ քան ամենապարզ պատմութեամբ, քան ամենէն խոնարհ պատկերը:» Մէկ խօսքով՝ Օշական կ'ուրանայ հոս քննադատին ստեղծագործողի արժանիքը: Մտածողութեան այս ծանծաղուտը անհանդուրժելի պիտի ըլլար ի հարկէ, եթէ քննադատը չյայտնաբերէր ուրիշ կարծիք մը որ նախ-

կինը մեղմացնելու բնոյթն ունի: «Քննադատութիւնը բարձրագոյն ստեղծագործութիւնն է» երբ կ'ընթանայ բարձր մակարդակի վրայ ձեռնհաս վարպետներու կողմէ:

Մշտապէս տարակարծութեամբ թաւալուն այս սեփն մասին կ'արժէ որ քանի մը կարծիքներ քովէ քով բերելու աշխատինք, անոնցմէ ապահովելու համար անհրաժեշտ ատաղձը որով ճշմարիտ քննադատ մը կը կադմէ իր արժանիքը: Քննադատութիւնը գրական ամենաբարդ ու ամենապատասխանատու սեռն է: Կը պատահի որ թեթեւսովի քննադատ մը՝ հասարակ գրող մը, միջակութիւն մը բարձրացնէ աստուածութեան վէմին: Կ'առնէ որեւէ քերթողական տափակութիւն մը ու լեռան պէս կը բարձրացնէ զայն մեր աչքերուն առջեւ: Շուայլուած գաղփաղփուն բառերու ղեղձումով կը ստեղծէ կեղծապատիր մթնոլորտ մը ուր չի կրնար չնչել անկեղծութեան ցանկացող մահկանացուն: Իբր հետեւանք քննադատին այս քմահաճ վերաբերմունքին, կ'այլասերի ընթերցող հասարակութեան ըմբռումը արուեստի մասին, կուրօրէն չափանիշ առնելով իր ժամանակակից քննադատին փայփայածն ու գեղեցիկ հրօշակածը որ գուցէ գեղեցկութեան ճաշակը ստորնացնող տարբերէ բաղկացած է: Այնպէս որ, երբեմն, գրական մըրցանակի արժանացող գործ մը զինքը բարձրացնողին կեանքէն աւելի չ'ապրիր, անոր հետ գերեզման կ'ընէ իրեն շնորհուած համբաւն ալ:

Կը պատահի նաեւ հակադարձաբար, ու այս առաջինէն աւելի յաճախ, որ քննադատը տիրակալօրէն աննուաճ բարձրութեան մը վրայ մնալու մտահոգութեամբ ջանայ փչրել ու կործանել արուեստի բոլոր աղիւսները որ կը ներկայանան իր դատողութեան: Անողորմ ուրացողն ու արժէքները վար դարնողն է ան: Իր մտաւորական բռնակալութեան յանձնադաստան, կ'աւելէ առջեւը գտնուող բոլոր «աւելցուք»ները: Կը կոխէ սրտերու վրայ որոնցմէ թարմ արիւն դուրս կը ցայտի իբր բողոք, ուր կը սլծտայ կենդանի երանգը՝ իբր վրէժ: Ինքզինքով գոռոպացած, անհանդուրժող է ամենուն հանդէսը ու իրրեւ թէ արուեստի բարձրագոյն վճռասացն ըլլար, կը մերժէ, կ'ուրանայ, կը պպաննէ, կը պատանքէ, կը թաղէ նորածիւ արժէքները:

Այլ չկայ գերագոյն ատեան մը որ քննադատ-սպանիչը ամբաստանէր իր կամայ ու ակամայ գործած անհաշուե- լի աւերներուն համար:

Կան նաեւ օրին մէկը պատահականօրէն բուսնող քննադատներ որ իրենց քերթողի արուեստն ու արժանի- քը պարտադրելու ճիգով կ'ուրանան իրենցմէ դուրս ամէն արժէք: Կը նմանին նոր ոճ մը իւրացնող ճարտարագէտի մը որ կ'ուզէ բոլոր տունները փյցնել իր ոճով տուն չինե- լու մարմաջով: Բայց չէ՞ մի որ այդ բազմազան ոճերու համագործիքին ծնունդն է ինք ալ, իր ոճն ալ: Աշխարհին մէջ նոր աչք բացող քննադատն ալ, սինիք ամբարտաւա- նութեամբ իրմէ առաջ ստեղծուածները կը յայտարարէ արժէքէ զուրկ, խելքէ ու տրամաբանութենէ պակաս, որ- պէսդի ինքզինքին անմատչելի փառքի մը գահը ապահովէ, բայց չի յաջողիր, որովհետեւ պատմութիւնը չի հանդու- ժեր այսօրինակ յանգնութիւններու եւ զանոնք յղացողը կը յայտարարէ անհաւասարակչիւ, մինչեւ իսկ պակասա- միտ:

Այս ծայրայեղութիւններէն հեռու է քննադատը զոր կը սիրենք փնտռել: Քննադատը հանճարի յայտարար կը նկատէ ամբերկացի հեղինակ Ուօլթըր Բօլթըն: Հասարակ պտուղ չէ յամենայն դէպս մարդը որ ուրիշներուն ստեղ- ծագործութիւնը դատելու, քննադատելու, կշռելու եւ չա- փելու պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ հրապարա- կաւ: Ինչո՞ւ համար սակայն հանճար կը յորջորջուի: Մըտ- քին, սրտին, բանգիտութեան կամ ի ծնէ օժտուած ու- ըրիշ կարողութիւններու համար: «Սիրտն է որ կը չինէ քննադատը», կ'ըսէ Մէքս Միլլըր, ու կարծես այս պարբե- րութիւնը աւելի մօտ է ճշմարտութեան քան «Անհուն հրմ- տութենէ, կեանքի անհուն փորձառութենէ, մտքի բարձ- րագոյն ոլորտներուն մէջ երկար մարզանքներէ յետոյ ի- րենց աշխատանքին մէջ մեր դարու իմացական մոյնքը բեւեռողներունը», ինչպէս կ'ակնարկէ Օչական գերման նո- րագոյն քննադատներու գործին վերաբերմամբ:

Վերջերս Յուլիանի մէկ քննադատական վերլուծումը կարդացի Տոստոյեւիչի մասին: Հոյակապ գործ մը, ար- դարեւ, որ ոեւէ խնամիւթիւն չունի մեղի ծանօթ քննա- դատական արուեստին: Հոգեբան մը Յուլիան կը խորանայ

վիպասանին հոգիին մէջ ու իր լուսաւոր խորհուրդի հա- մասփիւռով կը պայծառացնէ վէպին յատակը, մինչեւ որ լոյսի մէջ ըմբռնուած տարրերը ճարտարօրէն համագործելով մակերես բարձրացնէ զօրեղ առիքնումով ու հիմա ըն- թերցողը խորասուզէ իմացուած գաղափարներուն մէջ: Կը կարծէի թէ փիլիսոփայութեան գիրք մըն էր կարդա- ցածս, ըսէ՛ Նրոյտի մէկ հոգեվերլուծումը, կամ Պէրկ- սոնը:

Ճիշդ է որ գործին ընթերցումով ուղեղի բջիջները յարաճուն գործունէութեան կը մղուին ու կը սքանչանաս ալ իմացական գաղափարներու լուսախտիլ յայտնութեան, բայց սիրտը անզգայ կը մնայ, գեղադէմ աստուածուհիի մը արձանին հանգոյն, որուն կը պակսի արիւնը: Երբեմն ճարտարուն ես, անդունդներու եւ վիհերու աղջամուղ- ջին մէջ մինակ թողուած, երբեմն ալ Եղեմի լուսեղէն չա- ւիղներէն կ'ընթանաս, անգիտակ մարմնիդ մէջ տրոփող սրտին գոյութեան: Սէրը կը պակսի, մարմինը կենդանա- ցընող այդ տիեզերական ուժը, Սէ'րը: Ի՞նչ ախտի ըլլար քրիստոնէական եկեղեցին եթէ Սէրը վերցնէր անկէ ու բարձր իմացականութիւնը փոխարինէր զայն, նոյնը կը պատահի քննադատութեան երբ սիրտը վերցուի անկէ:

Այսուհանդերձ, սիրտը ինքնին անզօր է չինելու քննադատը: Ընթերցումներու ծաւալուն մթերք մը իւրա- ցուցած, արուեստի այլազան արտայայտութեանց քաջ հը- մուտ, գեղեցկութեան տարբեր յատկօրէն զանազանելու ընդունակ միտքն է մանաւանդ — իբր հոգեկան «չեմ» — որ սիրազեղ արիւնի մէջ կենսաւորուելով կը կազմաւորէ ճշմարիտ քննադատը:

Օչական մեր մէջ սրտին դերը նսեմացնողն է: Պայ- ծառ իմացականութեան մը ճառագայթումն է որ կը տա- րածէ իր «հոգեկան» չեմին հանդիպող գործերուն վրայ: Կ'ըսէ թէ՛ եթէ նոր քերթումով «տրուած վիճակը վար մնայ իմ մտքիս չեմէն», — ըսել կ'ուզեմ՝ եթէ քերթումը իմ գիտցածներուս կամ ունեցածներուս վրայ ոեւէ նոր, անակնկալ բան չի ստեղծեր, զայն կը նկատեմ զանցառե- լի, ... Եթէ լիութիւն ստեղծէ իմ մտքի չեմին ... Ես կը մնամ համակրողը քերթումին: Եթէ քերթումով ինձի տրուած վիճակը անցնի իմ դատողութենէս ու զիս ընդ-

քարչէ, աւրելով իմ բոլոր առարկութիւններս ու գիրքերէ սորվուած բոլոր տարազները, կը նշանակէ թէ կը գտնու-ւիմ մեծ բանաստեղծի մը առջեւ»: Կ'աւելցնէ թէ «այս ձեւով դատելու գործը ենթակայական քմայքի մը վե-րածուած չ'ըլլար», բայց սլառուհասը աւելի մեծէ քան որ կը կարծէ մեր գեղազէտ գրագէտը:

Ենթադրենք թէ բարձր մտքի չեմ ունեցող քննա-դատը նոյն ատեն մեծ բանաստեղծի մը տաղանդով ար-ժէքաւորուած ըլլալու համբաւը կը վայելէ: Տարամբժոօ-րէն ինք իր վրայ հիացողը անհաւանական չէ որ ամէն նորայայտ գրիչ զանցառելի նկատէ, քանի որ լիութիւն չի պարգեւեք իր հոգեկան բարձր չեմին: Հետեւաբար մեծ բանաստեղծի մը առջեւ գտնուելու, հանդիպելու ուրախա-ոթիթ պատեհութիւնն ալ պիտի չունենայ երբեք, սաղմին մէջ արդէն խեղդած ըլլալով նորեկին հանճարը եւ զան-ցառելի, անհամակրելի յայտարարելով անոր առաջին փորձերը: Անշուշտ՝ կազմաւորուած արժէքներու մասին չէ մեր խօսքը:

Անխուսափելի է, ուրեմն, որ քերթողական ամէն հա-սունցած տաղանդ, իր մէջ ուռճացնելով անհաւասարելիութեան տեսակ մը անտեղիտալի «ես», անդրադարձը տարի-ներով կատարելութեան ձգտող իր հոգեկան ներքին մղո-ձաւանջին, պիտի դժկամակի առաջին հանդիպածին ար-տադրութիւնը իր հոգեկան չեմին հաւասարող հոչակելու, իր գիրքը կորսնցնելու մտաւախութեամբ: Այս, էական պատճառը որով նորերը ինքզինքնին լարտադրելու հա-մար Հինքրուն կալուածները տապալելէն զատ ուրիշ մի-ջոց չեն գտներ, գրեթէ ամէն մարգերու մէջ: Օրինակ մը: Փարիզի մէջ ծագող «Մենք»-ի եւ «Դուք»-ի «սլառմա-կան» բանավէճը:

Որով, խստապարանոց քննադատութիւնը եթէ ունի միջակութիւնները համաստեղութիւններու չբարձրացնելու ստոյգ առաւելութիւնը, կը տառապի սակայն նորածիլ բոյ-սերը կոխկոտելու, ձգմելու, փճացնելու հեթանոս ցանկու-թենէն, թերութենէ մը՝ աւելի ծանրակշիռ քան յիշատակ-ուած առաւելութիւնը, որ իժաճնունդ մոլութեան մը պէս կը պլլուի քննադատի իմացականութեան: Ուրեմն, եսա-սէր քննադատը աւելի ոճրագործ քան բարեգործ կը դառ-

նայ: Տիրապետելու շարժառիթով, ուզէ չուզէ կը խեղդէ գուցէ զինքը գերադանցելու ձիրքերով օտուած նորեկնե-րը (խօսքս հայ գրականութեան համար է գլխաւորաբար): Սիրտն է էականը, բարեգործը, վսեմացնողը, եւ վա՛յ ա-նոր որ սիրտ չունի:

Մայրայեղ ձեւապաշտը Արտաշէս Յարութիւնեանի մէջ չէ կըցեր պըծիլ սիրոյ դերը չեչտելու անհրաժեշտու-թենէն: Յարութիւնեանի հարազատ կաւով թրծուած է նաեւ ապրողներէն, «Գրական Դէմքերու» շնորհալի հեղի-նակը, Յովհաննէս Աւագեան, որ խոչալան բարձրութեան կ'առաջնորդէ քննադատութեան արուեստը: Համեմատելով այս երկու գրագէտներու կարգ մը տեսակէտները քննա-դատական արուեստին վերաբերմամբ, խորապէս մօտեցած կ'ըլլանք ստեղծագործ սեռին աւագ պահանջներուն, գէթ հայիմաստօրէն:

«Քննադատութեան դերը՝ զանոնք (գրական գործ մը ինչպէս արուեստի գործ մը) հասկնալ ու բացատրել, եւ ի հարկին սիրել ու սիրցնել: Քննադատը գնահատիչ մըն է եւ իր դերը կը ռահմանափակուի գնահատութեան առաւ-կային ինքնուրոյն ու անկախ արժէքը սահմանելուն մէջ»: Յարութիւնեանի այս միտքը կը յայտնէ Աւագեան ուր կ'ըսէ. «Բայց անոր աւագ պարտականութիւնն է թափան-ցել գրական գործին ներքին արժէքին, ըմբռնել հոն դըր-ուած արուեստը եւ ջանալ վեր հանել, պարզել, բացատ-րել զայն ընթերցող հասարակութեան, նպատակ ունենա-լով սիրցնելու գործը եւ անկէ բխող հաճոյքին հաղորդա-կից ընելու նոյնինքն հասարակութիւնը»:

Ժիւլ Լըմեդրի ու մանաւանդ Ռեմի տը Կուրմոնի հիացող Արտաշէսը թէպէտ գրական առաջնորդ եղած է Գիւ-ֆէճեանին (Օչական), որ դեռ սկսնակ մը՝ անոր հետ չը-փուռ ունենալով տիրացած է գրական հմտութեան ու նաեւ անկէ թելադրուած յօրինած է «Ռոմաններ» խորագրած իր աւագ գիրքը, այսուհանդերձ, մեծ է երկուքին ըմբռ-նումներուն տարբերութիւնը. մէկուն մօտ խանդավառու-թիւնը երկրորդական տարր է, միւսին՝ Արտաշէսին՝ ա-ռաջնակարգ գործօն: Քննադատին դերը խանդավառուիլ ու խանդավառելն է երբ բարեբախտ հանդիպումներ կ'ու-նենայ, կ'ըսէ Արտաշէս. «Այս խանդավառութիւնն է որ

խորաններ կը բարձրացնէ, դափներ կը հիւսէ, բաղիններ կը կանգնէ արժանի աստուածութիւններու համար, որոնց բազմութիւնն ու այլազանութիւնը՝ Պանթէոնին հմայքը բարձրացնելու միայն պիտի ծառայէր: Իր քրմապետի նուիրական դերին գիտակցութեամբ, պաշտօն ունի ինք՝ հաւատարիմներ եւ հաւատացեալներ պատրաստելու աստուածներուն»:

Վերջին քառասուն տարիներու ընթացքին գտնուած չէ ոեւէ հայ հեղինակ որ այնքան գիտակից ըլլար իր քրմապետի նուիրական դերին, գրականութեան աստուածներուն հաւատարիմներ ու հաւատացեալներ պատրաստելու մեծ պաշտօնին որքան ինքը, Արշակ Չօպանեան ու ա՛յնպիսի լիալիր ուխտասիրութեամբ մը որ մարդ կը կարծէ թէ Արտաշէս Յարութիւնեան Չօպանեանը աչքի առջեւ ունենալով գրած էր այդ յո՛յժ գեղեցիկ պարբերութիւնը:

Չօպանեան մեր մէջ կը յայտնուի այն ատեններն ուր քննադատները անձնական քմայքներէ տարուած կամ մապաշտ վճիռներ կ'արձակէին մէկուն ու միւսին հասցէին, անպարկէշտ դատաստանով կ'արատաւորէին մաքուր համբաւներն ու առաւելապէս քինախնդիր, պիղծ «ես»ը կը յայտնաբերէին արուեստի սուղնոց մուշտակին տակ: Մղոններով հեռու անկեղծ ու անկաշառ դատաստանէն, զիրար ձողիելու, տապալելու, իրարու փոս փորելու գործով կը պարապէին մեծ մասամբ, եթէ նկատողութեան չառնենք կարգ մը մաքուր շունչեր որոնց ձիգին չըջագիծն ընդհանուրը պարուրելու անատակ էր տակաւին: Չօպանեանն էր որ պիտի գար մաքրագործելու ասպարէզը Իպպոլիտ Թէնին, Անաթոլ Յրանսին, Էմիլ Փակէին, Ժիւլ Լըմեդրին ու Սէնթ Պէօլին ուղղափառ ու մաքրակրօն քրմանադատական արուեստով: Արուեստը արուեստի աչքով դատելու հոյաչէն աշտարակը բարձրացուց ապականութեամբ գարշացած հին շէնքին տեղ: Գձուձն ու ստորը, պիղծն ու խարդախը ի սպառ կը վռնտուէին ու գեղեցիկը ազնիւ շունչով վերստեղծելու պաշտամունքը կը գրաւէր ասպարէզը (թէեւ տատակները հոսկէ ալ երբեք պակաս չեղան մինչեւ այսօր):

Սկիզբները, Չօպանեանի քննադատական դպրոցը

իբր հաւատարիմ աշակերտ Թէնին՝ որմէ չկրցաւ ամբողջովին բաժնուիլ երբեք, (Ռոմանթիկութիւն եւ Թէն անխուսափելի բարեկամներ եղան իրեն միջոց) ուսուցողական էր, բայց հետզհետէ բաժնուելով գիտութեան վարժապետի հանգամանքէն, արուեստին կրակը անշէջ պահող քրմապետի մը պաշտօն տուաւ ինքզինքին խստակրօն նշանաւորով: Նկատի կ'առնէր քերթողի մը ապրած շրջանին, միջավայրին ու նախկին գործերուն ազդեցութիւնը, ինչ որ մեկնակէտ առնուած՝ գործը ինքն իր մէջ քննելու պատեհութիւնը կ'ընծայէր նախ քան բաղդատականներու բովէն անցնիլը: «Ես»ը գրեթէ վտարուած էր ասպարէզէն. արուեստը, վերլուծումը, հոգեբանական ներհայեցողութիւնը ջախջախած էին այս եօթնագլուխ իժին ցասումը: Մերթ սխալներ մատնանշելով, սրբագրելով, անհրաժեշտ թելադրութիւններ ընելով ու մերթ գործին առաքինութիւնները փայփայելով, թրքահայ գրականութեան մէջ կը փոէր Թէնի լիահանձար գրական հասակը:

Աւելի վերջ, հասունցած, նրբացած ճաշակով արուեստագէտն է ան, ցայտուն յատկանիշ ունենալով իր գնահատողի, սիրողի ու խանդավառողի հանգամանքը: Առատ գնահատութեան մէջ լողցուց նորերու կնիքէն անոնք որ տաղանդի նշաններ ունէին (Հ. Փէշիկեանին ականջը խօսի), այնպէս որ ամէն նորածիլ անկէ մկրտուելու կը փութար, անուն մը ձարելու մարմաջով, քաջ գիտակից թէ՛ ան գեղեցիկ զգայնութիւն մը պիտի գտնէր, փայլուն երազ մը պիտի գգուէր, յոյսի կաթիլ մը պիտի ներշնչէր, կամ լոյսով պիտի ողողէր քերթուածը: Գուրգուրանքը ա՛յնպէս կը ձիայ Չօպանեանի քննադատութեան մէջ ինչպէս գարնան լոյսը կակաչներով պիտակացած կանանչ դաշտերուն մէջ: Ասանկ չէ Օշականը որ զուտ արուեստի մտահոգութեան ճամբէն կը քալէ ու իր եզրակացութիւնը կը կազմաւորէ «Արուեստը Արուեստին համար»ի տեսաբանութեան տառին փարած, ու ներհակօրէն Չօպանեանին, քերթողին շրջանին, միջավայրին ու անցեալ գործերու ազդեցութեան կուտայ կարեւորութեան յետնամասը, իբրեւ անհեթեթ ու խաբխուլ ատաղձ, իբր թէ գործի մը թեքումները, թերինները մեղմելու, արդարացնելու եւ հանգուրժելի դարձնելու նպաստող: Աւելին, «Մերինները մեր

ակնոցով» չի դատեր այլ կ'երթայ կը քսէ արեւմտեան տիտաններուն ու անոնցմով մերիններուն նանրութիւնը կը ջնայ յայտնագործել Օչական:

Ապրող երկու մեծագոյն քննադատներուն մասին ինքնատիպ գուգակչիւ մը արձակելու փափաքէս՝ կը սիրեմ Օչականի արուեստը նմանցնել՝ շատ գեղեցիկ ու շատ իմաստուն կնոջ մը որ իբր խորթ մայր կը ծառայէ ընտանիքի զաւակներուն, իսկ Չօպանեանինը՝ շատ անուշիկ դէմքով առաքինի կնոջ մը որ հարադատ մօր մը պէս կը սիրէ իր զաւակները, կը գուրգուրայ անոնց վրայ, կ'առաջնորդէ անոնց դեղեւուն քայլերը:

Շուտով կը խանդավառուի ու խոշորացոյցով չի նայիր թերիններուն, բայց ոչ ոք թող չուրանայ թէ ջերմապարար լաւատեսութիւնը աւելի նպաստաւոր է էեանքերու բողբոջման քան սառնօրէն սինի՛ ու յոռետես սկեպտիկութիւնը, նոյնիսկ եթէ այդ՝ արտայայտութիւնն ըլլայ բարձր արուեստի մը կշիռով չափուած մտածողութեան:

Մկրտիչ Պարսամեան իր «Աւետիս Ահարոնեան»-ի գրախօսական հատորը կը վերջացնէ յոյժ հրահանգիչ պարբերութեամբ մը որ հեշտօրէն տիպար կընար ծառայել ստուերներու բնագաւառին մէջ յամեցող մեր քննադատներուն: «Լոյս ու ստուեր», կ'ըսէ Պարսամեան, «քով քովի գալով եւ դրական ու բացասական գիծերով ծնունդ կ'առնեն գործերը: Դննադատը, կշիռը ձեռքը բռնած, կը փորձէ կշիռել զանոնք, ու ամէն մէկուն ծանրութեանը նայելով՝ համապատասխան կնիքը կուտայ իր ուսումնասիրութեան: Ես փորձեցի նիւթիս դրական ու լուսաւոր գիծերը երեւան հանել, որոնք այնքան հեշտութեամբ անգորութեան մատնեցին ճամբուն վրայ զիս դիմաւորող անխուսափելի ըստուերները:»

Ո՞վ գիտէ, ո՞ր մէկ հեռաւոր աստղին մագնիսական ներգործութեան ենթակայ՝ Չօպանեան միշտ լուսաւոր գիծերը յատակօրէն տեսնելու անժխտելի արդարադրձովը օժտուած է, որ ամէն անգամ ստուերները կը փախչին իր առջեւէն, լոյսէն հալածուող ջղիկներու պէս:

Ու մենք հետագայ մէջքերումներով աւելի խորապէս պիտի համոզուինք թէ վերծանող ու վերլուծող, երբեմն թելադրութիւններ ընող ու առաջնորդող, միշտ սի-

րող ու սիրցնող, խանդավառուող եւ ուրիշները խանդաւառութեան մղող քննադատն է Չօպանեան որ ներքին պայծառութեամբ մը կը պայծառացնէ իր քովերը դեգերող ստուերներն ու կը գնահատէ գեղեցկութեան այն բոլոր տարրերը որոնք Հայ տաղանդին պանծացման կը ձգտին:

Չօպանեան Կ. Ջարեանի մասին: «Ջարեան էականապէս բանաստեղծի խառնուածք ունի. հերարձակ, մոլեգին, փոթորկաշունչ բանաստեղծի մը, որ ամէն բանէ առաջ քնարերգակ է, բայց եւ կարող է երգիծանքի մտրակը եւ դիւցազնիւրգակի չեփորը կիրարկել, միշտ պահելով սակայն իր գործին մէջ՝ իբր տիրական տարր՝ քնարերգակ ներշնչումը»:

Նոյն քերթողին մասին Օչական: «Ջարեանը մօտէն կը ճանչնամ ու անոր տաղանդը գնահատողներէն առաջինն եմ գրեթէ: ... Հետաքրքիր, շատ տեսնելու համար աչքերը գոցող, եւ տեսողութեամբ առնուածը իր ներքին խոշորացումին մէջ ձեւագերծող այս արուեստագէտը ամենէն քիչ բանաստեղծական զգայնութիւնը ներկայացնողն է մեր վերջին տասնամեակին»:

Երկու կարծիքները իրարու կռնակ տուած են: Մէկը էականապէս բանաստեղծի խառնուածք ունի կ'ըսէ Ջարեանին համար, միւսն ալ ամենէն՝ քիչ բանաստեղծական զգայնութիւնը ներկայացնողն է, կ'եզրակացնէ:

Առնենք երկու քննադատները Շահան Շահնուրի թերիններն ընդգծելու դերով: Չօպանեան. «Այս թերութիւնները արատներ են որ չեն եղծաներ գործին ամբողջութեան սքանչելի գեղեցկութիւնը եւ որ պիտի անհետանան անշուշտ Շահնուրի յաջորդ գործերուն մէջ: Այս նորեկէն շատ բաներ կարելի է սպասել, եւ այս առաջին գիրքն իսկ մեր մէջ ամենէն արտակարգօրէն հզօր ու ինքնատիպ գործերէն մին է (Նահանջը առանց Նրգի): Օչական. «Ինչպէս կը տեսնէք, վեր եմ գործին մանրամասնութեանց մէջ նկատուած ու միշտ ալ գտնուելիք թերութիւններէն կամ պակասներէն: Վիճելի, հերքելի, թերի, նոյնիսկ սուտ, նոյնիսկ անհեթեթ, բայց կայ անոր մէջ մտածումը, անձնական, սուր ու խայթող»:

Թերինները սրբազրելու ատեն, Աւետարանական հովիւի մը ներողա-

միտ ու հանդուրժող ոգին կը տիրէ Զօպանեանի մօտ, որ կը խրախուսէ ու կ'առաջնորդէ, մինչդեռ Օչական անխընայօրէն «սուր ու խայթող» է իր ակնարկութեանց մէջ:

Զօպանեան կը չեչտէ բարեմասնութիւնները ածականներու տեղատարափով մը որ կաղդուերիչ լուսանձրեւի պէս կ'իջնէ հեղինակին գլխուն: «Շահնուր բազմապատիկ յատկութիւններով օժտուած տոհմիկ գրագէտ մըն է: Ինքնուրոյն դիտողութեան կարողութիւն, խոր ըզգայնութիւն՝ որ յաճախ նոյնիսկ բռնուն կը դառնայ, հոգեբանական բարդ վիճակներ թափանցելու եւ արտայայտելու ձիրք, տիպարներ գծելու, բնանկարներ, բարձրու պատկերներ տրոփուն կեանքով մը վերարտադրելու չնորհք, ունի սրամտութիւն, քնարերգութիւն, նկարչական տեսիլ, բիւրաղան ու յանկուցիչ քմայք մը, եւ ոճ մը բազմաձեւ, իր բարդութեան մէջ միաձոյլ, ճկուն, դունազեղ, անակնկալներով լեցուն, մեծապէս ինքնատիպ, խորապէս ու բնականօրէն արդիական»:

Ո՛վ որ ալ դնես այս ածականներու կախարդանքին դիմաց, կը չլմորի, առատ լոյսով կ'ուռնանայ, կը կենսաւորուի, թեւ ու թոխք կ'առնէ, կ'արշաւէ դէպի առօրէ ստեղծագործութիւն: Հաւանաբար խնդրոյ առարկայ հեղինակը դեռ ինքզինքը այնպէս լաւ չէր ճանչնար ինչպէս պարզաբանեց քննադատին վերծանումը: Նոր կը տեսնէ իր զարդերը, կը չփանայ անոնց պէտքուցիչ ճոխութեանէն ու հոգիով զուարթ արտոյտի մը պէս կը ճուռողէ նորանոր եղանակներ: Հիմա, ստոյգ գիտէ թէ բիւրաբեղունն ու բարի հմայք մը ունի իր արուեստը, բիւր գեղեցկութիւններ ստեղծելու ընդունակ: Իսկ եթէ Զօպանեանին տեղը խոժոռադէմ պահակ մ'ըլլար որ, դիցուք, ձաղկէր գինքը, միջակութիւնները չչփացնելու նախանձախնդրութեամբ, (ինչ որ մեծ յուսախաբութիւն է տարիներով թուղթերու տարտամութեան մէջ խարխափող սկսնակին համար) նորեկ հիւրը անապատի մը մէջ պիտի կարծէր ինքզինքը, երազուած ովասիսներու փուճ կրկներեւոյթներով պատրական, կա՛մ պիտի հալածուէր հիւսիսային բեւեռի ցուրտ քամիէն: Եւ Օչականին ամենէն գնահատական տողերը այս ցրտութենէն չեն ազատուիր:

Ածականներու ջրվէժին տակ նոր մարդ ստեղծողը,

Զօպանեան: Բա՛ւ լիցի: Առատ ջուր կուտայ ոռոգման կարօտող թարմատի ծառերուն, սրպէսդի կուռ արմատներ արծակեն հայրենի հողին մէջ, բայց պարտիզպանը կ'ուզէ որ իր սիրագեղ հողածութեամբ ջրուած ծառը ուղիղ ճիւղեր արձակէ, կորովի իրան ունենայ, նաեւ մաքուր դալարիք, պայծառ ծաղիկ եւ անուշ պտուղ: Ուրեմն, երբեմն նեցուկ պիտի տայ անոր, երբեմն ալ պիտի կտրատէ անոր ճիւղերը, պիտի պատուաստէ արգասիքը:

Գրադատը ձեռնհաս է: Արուեստի երեւոյթները երկնային անմեկնելի ֆէնօմէններ չեն իր հողին երկնաւ կամարին վրայ: Կը թափանցէ դիւրութեամբ ապագայապաշտ թէ՛ իրապաշտ սեւեռումներուն, կը ներկայացնէ թոյլն ու հղօրը, սթափեցնողն ու թմբեցնողը, կենսաւորը եւ գերեզման փորողը: Միջադպային ու հայկական գրականութեան լաւատեղեակ, ու անհրաժեշտ հեղինակութիւն, քննադատը կրնայ արուեստի ճշգրիտ բաղդատականներ կատարել մէկուն ու միւսին գրական արժանիքին վերաբերմամբ, իւրաքանչիւրին տալով աթոռ մը ուրկէ պիտի չկրնայ չարժիլ դարերով:

Գրագիտութեան դասագիրք կաղմող մը պիտի չլըն նար ա՛յնպէս հրաշալի դասաւորումով իրարու քով բերել վահան Թէքեան բանաստեղծին գեղեցկատիպ տարրերը ինչպէս կու տայ Զօպանեան միակ նախադասութեան մը մէջ ամփոփելով անոր բեղո՛ւն կենսագրութիւնը: Տարակուսելի է թէ Դեյրեան գուշակարանը պիտի կրնար այսպէս ամբողջական մէկ ուրուանկարը տալ Պինտարին կամ Եսքիլէսին: Պատգամի պէս ընդունուելիք, սող մը չփոխուելիք, իր վերջնական ձեւին մտած գրադատութիւնն է որ կը ներկայանայ սա՛ պերճաքանդակ տողերով:

— Արդիական ու դասական միանգամայն, — ինչպէս եղաւ ձեռնայն սիրած մեծ Պոտլէրը ինքնիսկ, — խորհրդապաշտ, այլ եւ ներդաշնակապաշտ, նորութեան սիրող ու ինքնատուութեան հետամուտ, այլ եւ չափի զգալող ու ինքնատուութեան ճգտող, միանգամայն խոր ու վճիտ, յանդուգն ու ժուժկալ, դուք տուիք անստգիւտ քերթուածներ որոնց մէջ որոշ դպրոց մը կը զգացուի անշուշտ, բայց ուր դպրոցներու եւ արուեստագէտներու մեծագոյնին, բը

նութեան, խորունկ դասերուն ըմբռնումը կը տիրէ մանաւանդ, եւ որոնք խկապէս, ամէն դպրոցէ դուրս, ամէն նախաձեռնութենէ վեր, զուտ բանաստեղծութիւն են, քանի մը էական ու յաւիտենական զգացմանց ու խոկմանց անկեղծ ու ինքնադրոյժ թարգմանութիւն՝ անձեռնալի գեղեցկութեամբ ձեւի մը մէջ կադապարուած։»

Մէջբերուած բոլոր օրինակներուն մէջ կը տեսնուի որ Զօպանեան կը գործածէ ֆլաւորգուքիսն բառը, ա՛յնքան յաճախաբար որ կարծես Զօպանեան միայն քնարերգակները կը վերցնէ իր գրախօսութեամբ։ Ըսինք արդէն թէ քնարերգակը անջնջելի մասը կը կազմէ իր մշակած բոլոր գրական սեռերուն, մինչեւ իսկ հրապարակագիրը, քրոնիկագիրը, ազգաշունչ յօդուածներ գրողն ու քաղաքական մարզանքներ արձանագրողը չեն կրցած աղատիլ քնարերգակին համատարած ազդեցութենէն։ Նմանապէս քննադատը միշտ իր դիմացը կը թուի տեսնել հովուական դաշտեր, լուսաղբիւրներ, կակաչներու բոսոր տարածութիւն, սիրակարօտ հովուին մելանոյ սրինգն ու դաշտային անդորր գութգութեանքովը սիրուած քնարերգակը, հեղարձակ, կորովաբիր ու խանդաբորբ։

Զօպանեան հաւատացեր է որ ամէն մէկ հայ ճշմարիտ բանաստեղծ՝ ժողովուրդին կողմէ սիրուելու եւ գնահատուելու լիաբուն իրաւունքն ունի, զի ան ո՛չ միայն հայեւացնողն է Հայութեան անցեալի արժէքներուն, այլ մանաւանդ, բեղմնաւորողը վաղուան յոյսերուն։ Հայ դատն է որ կը պաշտպանէ, հայ բանաստեղծներու եւ հայ արուեստագէտներու արժէքները հանդիսաւորապէս մեծաբելով։

Համարձակ ու յանդուգն քննադատական ոգին առաւելապէս կիրարկած է հրապարագրական մարզին մէջ ուր կը ներկայանայ աննուաճ վիճող մը, մշտական մըղձաւանջ իր ոստիններուն որ միշտ ալ կը զղջան Զօպանեանին հետ ինկած ըլլալուն համար։ Մերթ շառաչուն ապտակներ կու տայ «Անահիտ»ին փափուկ ձեւքերով, ոճի ձկուն դարձուածքներով, փաստերու փարթամ կառուցումով ու տրամաբանութեան այնպիսի պերճ յորդագեղումով որ տեղնուտեղը կը զինաթափէ ընդդիմադրին մոլորեցը, գերելով զայն իր գեղեցիկ յօրինուածքին տպա-

ւորութեամբը։

Հրաշալի բան է որ «Թուղթի Ասպետ»ը (Օշականի յորջորջում) ընկճուած չէ տարիներու բեռէն ու անձկութիւններէն, այլ ցմիշտ կառչած կը մնայ իր աղնուական կոչումին, մինչ իրեն հետ սկսողներէն շատեր կէս ճամբան մնացին կամ լքեցին ասպարէզը, ինքը մինակ մընաց, միակ խնկարկու այն աստուածութեան որ կը կարթէր իր նկարագիրը, կը յափշտակէր իր զգացումներն ու յաւերժապէս արուեստին կը սեւեռէր իր հոգին։ Հազարումէկ նիւթական տաղնապներու տակ կորաքամակ «Անահիտ»ը կը հրատարակուի մինչեւ այսօր ու հոչակաւոր Զօպանեանական քրոնիկը երկարապատու՝ սիւնակներով կը շարունակուի տակաւին։ Յաճախ կը պատահի որ երեսունէջ յատկացնէ այս քրոնիկին, խօսելով հայ ու օտար գրագէտներու գործերուն մասին, չմոռնալով յիշատակել վերածնող Հայաստանի գրողներուն արտագրութիւնները, որոնց հանդէպ ունի մասնաւոր գութգութեանք մը, որով եւ հոգեկան կապ կը ստեղծէ Մայր Հայաստանին եւ Գաղութներուն միջեւ, ու միշտ ստուարացնելով փաղանգը հաւատացեալներուն որ ծագեծագ ցիրուցան, միայն մէկ աղօթք ունին այսօր իրենց Աստուծոյն — Անմահ մնայնոր տաղանդներ յայտնաբերող, արժանափառ քննադատը, Զօպանեան։

Գ Լ Ո Ւ Խ Է.

20ԳՆԵԱՆ ՈՐՊԷՍ ԹԱՐԴՄԱՆԻ2

Օսկար Ուայլտ ըսած է. «Հանճարս դրած եմ կեանքիս մէջ, տաղանդս միայն գործիս մէջ: Կարելի է ըսել Զօպանեանի համար թէ հանճա՛րը տրամադրած է հայ մը չակոյթի փրօփականտին եւ թարգմանչական արուեստին ու տաղանդը իր անձնական ստեղծագործութեանց: Ի՛նչ որ ձեռք բերած է գրագէտը այս մարդանքով, անհաւասարելի է, անդուգական, եղակա՛նօրէն հոյակապ: Խօսքս ֆրանսերէնէ հայերէն թարգմանութեանց մասին չէ, այլ հայերէնէ ֆրանսերէն: Հո՛ս է որ դափնեպսակուած ախոյեան կը հանդիսանայ Զօպանեան:

Զարդը սկսեւ է գաւառներուն մէջ, Զէյթունը կ'ապրտամբի, ռխն ու վրէժը արիւն ժայթքող երախին բացեր են լայնօրէն, ողջակէզներու ծուխը մեռելական սուգով պատեւ է հայաչխարհի սրտին կամարը: Նահատակներու ողբն ու լացը, պատմականօրէն աննախընթաց ողբերգութիւնը ուժգնօրէն կը սարսէ Զօպանեանի զգայուն հոգին: Ինքզինքէն դուրս ելած է: Գերագոյն գեղեցկութիւնը ազգասիրութիւնն է, կը մոնչէ ներքին ձայն մը որ հայկազն ուրուականներու յաճախումէն կը թափահարուի ստէպ: Խելակորոյս, դեսպանատունէ դեսպանատուն կը թափառի,

արդարութիւն պահանջելով մեծ պետութիւններէն: Իրարու ետեւ արձանագործող պարտութիւնները տակաւ կը փլցնեն Զօպանեանի երազին յուսափայլ դղեակները, բայց կանգնած է հաւատքի անխորտակելի պատնէշի մը վրայ, մեռելներէն յարութիւն սպասողի սրտառուչ լաւատեսութեամբ համակուած: Ազգութեան օգնելու ամէն կերպ կը փորձէ, մինչեւ որ ներքին կոշումը կը զգայ «Հայ Գրականութեան դեսպանը» դառնալու Փարիզի մէջ, ինչպէս փառաւոր րապէս կ'որակէ զինքը Կամսարական:

Հազիւ «դեսպան»ութեան ինքնակոշուած, մէկ օրէն միւսը՝ անլուր ու անըմբռնելի հրաշքի մը ներգործութեամբ Զէյթունի ապստամբ լեռները կը տեղահանուին իրենց բնագաւառէն ու կը տեղաւորուին «Ռըվիւ տը Ռըվիւ» ի պատկերադարձ էջերուն մէջ, դիւցազնական կորովի ու քաջութեան պերճախօս, կենսաբոլորօք ուրուագծումներով:

Բաֆֆիի Ջալալէտտինը «Ռըվիւ տը Ռըվիւ»ի պատկերադարձ թերթիկներէն կը ցուցնէ իր ակօսներուն վայրագութիւնն ու հոգիին մոռյլ բարբարոսութիւնը: Հզօրաշունչ Նարեկացին հայ աստուածապաշտ հոգիին խորքէն բղխած աղաղակներով, Զարդարեան հայ գեղջկական կեանքի յանկուցիչ ու իմաստալից հէքեաթներով «Մէրկիւր տը Փրանս»ի պատուանդանէն կը յայտնաբերեն կոշկոճող Հայութեան հոգեկան մեծութիւնը: Կու գան նաեւ աշուղները, Բուրաստանի Հայրէնները, Բուշակը, «Հայաստանի գուսաններէն խումբ» մը, ու կ'երգեն, ինչպէս գեղեցիկ կերպով կը ներկայացնէ Կամսարական, «հրաշագեղ ու անհուն կաթողիկէին մէջ որ ֆրանսական փառապանծ գրականութիւնն է»:

Հայկական արժէքներու ներդաշնակ ու տպաւորիչ համերգն է որ կու տայ թարգմանիչը, բեմէ մը՝ աւելի դժուարահաճ իր գնահատութեամբ քան Միլանի «Սքալա»ն օփերայի մարզով: Արդարամիտ ու նրբաճաշակ ֆրանսական ցեղը արթուն է, կը հետեւի անոր եւ համակրութեան հոսանքը օրէ օր կը ստուարանայ, նոր դէմքեր, նոր թերթեր գրաւելու, առինքնելու գերազնիւ առաքելութեամբ:

Ո՞րն է լեռները շարժող այդ հրաշագործ ուժը, եթէ

ոչ Զօպանեանի սահուն ֆրանսերէնով օժտուած գրիչը, որուն ճկունութիւնը Ֆրանսացիներու իսկ զարմանք կը պատճառէ, ժան Տեսթիէօյի բառերով արտայայտուած: «Ճշմարիտ ֆրանսացի գրագէտ մըն է որ պատիւ ունինք մեր մէջ ողջունելու: Թոյլ տուէք ինծի ըսել թէ երբ դուրսէն եկած հեղինակ մը կը յաջողի այդքան բազմարուեստ ճարտարութեամբ զործածել այն լեզուն զոր կազմեցին Մոնթենեը, Բապլէ, Վօլթէ, Հիւկօ եւ Ռընան, իրաւունք ունինք զինքը մերիններէն մին նկատելու»: Հայ գրիչ մը՝ համազօր ֆրանսացի գրագէտի մը արուեստին ճարտարութեան՝ կը գղրդեցնէ, բառին բովանդակ առումով, Ֆրանսայի մտաւորական աշխարհը, կը փարատէ Հայոց մասին գոյութիւն ունեցող աննպաստ կարծիքներն ու գուրգուրանքի եւ համակրութեան ծովածաւալ մթնոլորտ մը կը ստեղծէ մինչեւ որ ժողով Գլեմանսոյին, Ֆրանսայի վագրին գրել կու տայ իր «Massacre d'Arménie» (1896) գրքին յառաջաբանը: Վագրը թակարդուած է Հայուն ճարտարախօս արուեստովը: Տընի Գոչէն Հայութեան եղբայրական բարեկամ մը կը դառնայ: Բօլ Տումէր, որ հետագային հանրապետութեան նախագահ պիտի հռչակուէր, Զօպանեանի մէկ դասախօսութեան նախագահելով կ'ըսէ. «Եթէ հայ մեծ ցեղը պէտք ունենար մեր առջեւ պաշտպանուելու, եթէ անոր համար մեր ունեցած համակրութիւնները կարենային ստուարանալ, այն խօսքերը զոր լսեցինք ու բանախօսին անձն իսկ այդ արդիւնքը ձեռք պիտի ձգէին»: Նոյն բանախօսին անձն է կախարդ ուժը որ օր մը հայաստանէրու առաջին ժամու գործիչ խումբին մէջ պիտի հաւաքէր Ֆրանսայի քաղաքական, գիտական ու գրական բարձրագոյն մակարդակին վրայ գտնուող հեղինակութիւնները, ինչպէս Գլեմանսօ, Անաթօլ Ֆրանս, Տընի Գոչէն, Սեվրին, Ռոչֆոր, Ժոռէս, Ալպէս տը Մէօն, Բիէն Բիյեառ, Վիքթոր Պէռար, Ֆէրտինան Զէրօլտ, Մառիուս Մութէ, եւայլն:

Զօպանեան կը գրէ, կը խօսի, կը շրջի քաղաքէ քաղաք՝ կը կազմակերպէ դասախօսութիւններ, մինակը աւելի գործ կը տեսնէ քան թէ քաղաքական կուսակցութիւն մը պիտի կրնար առանձին տանիլ, կը գլէ կ'անցնի Սվազլըի ու Զեբազի նուաճումները նոյն մարզին մէջ ու վերջապէս ժա-

մանակակից Ֆրանսայի գրականութեան ամենատիրական դէմքը, Անաթօլ Ֆրանսը, կը լծէ հայկական դատին, ջերմագին փարումով, ամէն օր տակաւին ընդարձակելով իր ազդեցութեան շրջանակը, եւ հետզհետէ փօլ Ատան մըր Վերհարն մը, Շլումպերժէ մը հայ դատին երկրպագու մկրտելով (ժամանակագրական կարգը նկատի չեմ առած):

Օր մը բեմ կ'ելլէ Անաթօլ Ֆրանս ու ֆրանսացի ականաւոր գրագէտներուն առջեւ կը յայտարարէ թէ «Զօպանեան մեզի պիտի պատմէ հայ մտածումը դարերու մէջէն եւ լսելի պիտի ընէ ձայնը, մերթ դիւցազնական, մերթ ողբական, ժողովուրդի մը, որ այնքան դարերէ ի վեր իր հայրենիքէն այրի, կը յամառի, կը տոկայ, կը յուսայ: Եւ պիտի ընդունինք թէ այդ ժողովուրդը, մտացի ու հերոսական, արեւմտեան աշխարհին ամենէն բարձր գաղափարներն ընդգրկելու հակամէտ, այնքան իր հանճարով որքան իր դժբախտութեամբ իրաւունք ունի համակրութիւնը գրաւելու այն ժողովուրդներուն որոնցմէ բռնած են արդարութեան ու աղատութեան գաղափարները»: Զօպանեան է որ ներշնչած է այս զգացումները Ֆրանսայի ամենակարկառուն գրագէտներէն մէկուն հոգիին, մեծ հայաստէրի մը լուսաւոսակով յաւերժացնելով անոր խնկելի յիշատակը:

Սըրնթաց չոգեկառքի մը տպաւորութիւնը կը թողու Զօպանեանի թարգմանչական արտադրողականութիւնը. չե՛ս գիտեր ճամբու ընթացքին տեսնուածներուն որո՞նք յառիլ ու հիանալ եւ ո՞ր վերջապէս յանգիլ: Կը հրատարակէ poèmes Armeniens Anciens et Modernes, ինչպէս նաեւ Chants Populaires Arméniens, գործ մը որ ֆրանսական Ակադեմիոյ Լանկլուս մրցանակին կ'արժանանայ եւ որուն համար Բօլ Ատան հետեւեալ հղօր յառանալ է կենսական ուժն իր ցեղին ու հրաշալի կերպով ապացուցած է ինչպէս ան, պատմութեան բոլոր դարերուն, արդարութեան մեծ ուժն է եղած Արեւելքի մէջ: ... Ֆրանսայի մէջ առաջին քարը կը դնէ յուշարձանին, զոր մըտադիր է կանգնել ի պատիւ իմացականութեանը Հայութեան որ կը պայքարի, կը տառապի ու միշտ անյադօրէն լի կը մնայ յոյսով:

Թարգմանութիւններէն ամենաթէքաւորը, «Վարդենիք Հայաստանեայց» Roserie d'Armenie, կոթողական եռահատոր գործն է, որուն առաջին հատորին մէջ կը թարգմանէ Առաքել Սիւնեցիի, երկրորդին մէջ 12րորդէն 18երորդ դարերու 17 լաւագոյն հայ բանաստեղծներէն հատընտիր էջեր ու երրորդին մէջ միջնադարեան անանուն տաղեր եւ երգնկացիի, Ֆրիկի, Սիւնեցիի քերթուածները: Ֆրանսացիները անվերապահ հիացումով կը պարուրեն այս գործը: Քամիլ Մօքլէր կը զմայլէր հայ աշուղներու արուեստին ու կը գրէր. «Այս հին քերթուածներուն մէջ այն վայրի վեհութիւնը կայ որուն կըրցած է մերթ հասնիլ Քլոտէլ, զգայնական երանգներ կան որոնք կը միացնեն Հանրի Հայնէի «Լիտը» (երգը) — ա՛յնքան գերման ու ա՛յնքան արեւելեան միանգամայն — Ֆիրտուսիի, Օմար Սայեամի, Հաֆիզի խոհական ու խորունկ տեսիլներուն: Անոնց մէջ կան նաեւ բրտութիւնները, խտրութիւնները, մեղամաղձոտութիւնները մեր «Ռոբանի Երգ»ին, մեր գուսաներգութեանց, ու մեր միջնադարեան պալլատներուն, եւ յանկարծ սիրային շնորհք եւ չարածձի գուարթամբութեան բանաստեղծական տողերու տուն մը կ'անցնի այս վեհաշուք խտամբերութեան մէջէն, ինչպէս թռչուն մը փոթորկոտ երկինքի մը մէջէն: Չեիս եւ Սերպ բանաստեղծութիւնը ազնուական բաներ կը պարունակէ, բայց ան հեռի է ունենալէ այն ձկուն տիեզերականութիւնը, այն տարօրէն կանխագիտութիւնը որ թոյլ կուտայ իրօք ըսելու թէ հայ բանաստեղծութիւնը իր մէջ կը բովանդակէ զգացման բոլոր զեղումները:»

Սպասէ՛, շունչդ բռնէ սիրելի ընթերցող, մի՛ թողուր որ հիացումդ թիթեռնիկի մը թեւաբախումով գուրս թռչի, զի, աւելի՛ զանգուածային, աւելի՛ հզօր ու հսկայ պոթկում մը դառնալու պիտի կոչուի ան, ֆրանսացիներ չանաւոր արուեստագէտ, նկարիչ ու արձանագործ Պուռտէլին հիացման ունկնդիր ըլլալէ վերջ: Վարդենիք Հայաստանեայցի Ա. եւ Բ. հատորներու մասին արտայայտուելով, մեծ արձանագործը ինք եւս հիացումի գեղահրաշ արձան մը կը կանգնէ Ֆրանսայի գրականութեան մէջ, կորովալից պաշտումի հրթիռներու մէջ նշուլազարդօրէն լոգցող արձան մը, որ հայունն է, հայ արուեստինը, աշուղնե-

րու համերգով իր սրտառուչ աղաղակը դէպի «կաթողիկէններու» գմբէթը բարձրացնող:

Պուռտէլի արուեստապաշտ հոգին կը խօսի:

«Ան մեզ կու տայ Հայաստան մը ժուժկալ, Հայաստան մը՝ համակ ինքնազոյսում, լի սլարդութեան զգացումով, մեծն՝ վայելուչ իմաստութեամբ... Ամբողջութեան մասին իմ տպաւորութիւնս այս է.

«Հայաստան աշխարհին մէջ կը տեսնեմ ծաղիկներ եւ լուրում մը՝ տեւական. ծաղիկները ճարտարապետական ձեւ են զգեցած:

Անոնք ամէն բանի դիմացած են, որովհետեւ, հակառակ ուրականին որ կու գայ տառն այրել, ոգին մեղմօրէն կը ճառագայթէ միշտ...

«Եւ հիմա թող Տիեզերքներու Տէրը թոյլ տայ որ իմ խօսքս կարենայ չկարմրիլ ձեր ձեռագիրներուն վարդերուն քով:

«Թող տիեզերքներուն Տէրը թոյլ տայ որ այս աղաղակը, զոր հոս կը քանդակեմ, հեծեծանք մը ինայէ քնարին եւ վահան մ'ըլլայ ձեր վարդերուն եւ հսկէ ձեր բոլոր մանուկներուն վրայ»:

«Վարդենիք»ի երրորդ հատորին հրատարակութենէն վերջ, նախկին զուտ գեղապաշտը չէ մնացած Պուռտէլ, անկենդան յուշարձաններու սառնութեան մէջ, կենդանի գեղեցկութիւն միայն տեսնողը: Արուեստագէտին սիրտն է այս անգամ վարակուողը որ կը յուզուի ի տես հայ ցեղի կոտորածներուն, աւերներուն, կը ձմլուի անոր քամբախդ ճակատագիրով: Քանի՞ Անաթօլ ֆրանսիներ, Մօքլէրներ եւ Պուռտէլներ հայասէր դարձան Չօպանեանի թարգմանութեանց ազդեցութենէն. դժուար է ստուգումը:

Հետզհետէ Չօպանեան օտարներուն կողմէ կ'արժանանայ այնպիսի պատիւներու եւ գնահատանքի որ մեր մէջ ուրիշ գրագէտ ճանչցեր չէ վերջին դարերու: 1926ին ֆրանսական կառավարութիւնը Պատուոյ Լէգէոնի Սպալտի պատուանշանը կը շնորհէ Չօպանեանին, ֆրանսական մշակոյթին իր մատուցած ծառայութեանց համար: Կ'ընտրուի նաեւ Société de Gens de Lettreի անդամ, ներկայացուելով Հանրի տը Ռէնէիէի եւ Վիքթօր Մարկիթի կողմէ:

Չօպանեան, մեզի համար բարոյական վարկ ապա-

հող թանկագին դրամագլուխ մըն է։ Անաթօլ Ֆրանսի բարեկամ մը, Տընի Գոշէնի հետ յարաբերուող մը, Մաքս Նորտաուելի մը դրուատալից տողերուն արժանացողը, Գլէմանսոյին յառաջաբան գրել տուողն ու Բօլ Տումէրէն գովաբանողը պատուական դրամագլուխ է ունէ ժամանակի համար, որուն շնորհիւ Հայութիւնը պիտի կարողանայ նորանոր հարստութիւններ չահիլ օտարներու գնահատումէն։ Չօպանեանի գործը թարգմանչական ու բրօքականութիւն մէջ յաւերժական ազգային օրհնութիւն մը պիտի մնայ, իբրեւ բարեբաստիկ արդիւնքը հայ բանաստեղծի մը որ կըցեր է ֆրանսական գրականութեան հաղորդել Հայ հոգիին տառապանքի երգերը, ճգնումներն ու ցանկութիւնները, ինչ որ իբր պատմական արձանագրութիւն, երբեւիցէ չահագործուելիք, որով եւ անմահական, համագոր է Դաւիթ Անյաղթի մը փառքին՝ Ատտիկէի ճարտասանական կրկէսներուն մէջ դափնի ապահովող, կամ Բիւզանդիոնի հայադարձ կայսրերու հոչակին՝ զոր ապահովեցին իրենց քաջագործութեամբ ու հանձարեղ գործերով, չահելով նոյն ատեն Հելլեններու բարեկամութիւնը։

Օրհնութիւն մըն է Չօպանեան ուրեմն, մեր գրականութեան, եւ թէ մերը օտարներու ներկայացնելու մարդին մէջ, ու սրբագինօրէն քաղցր օրհնութիւն մը պիտի մնայ իր անունը հայ ազգին պատմութեան մէջ։

Վերջացնելով այս համառօտ ուրուագիծը, որ պիտի նուաստացնէր Մեծ թարգմանիչին արժէքը եթէ թափուր յաւակնութիւնն ունենար կարծելու թէ արժանաւոր ներքողագիրն է անոր գործունէութեան, անուանի Մոքլէրէն կը մէջբերինք յատկանշական պարբերութիւն մը։ Մարդուն լալը մնացեր է Չօպանեանի երեսունհինգամեայ գործունէութեան Յորելիական հանդէսին անձամբ ներկայ գտնուիլ չկարենալուն համար եւ որ, Չօպանեանի կեանքին ու գործին սեւեռելով կ'ընդհամարէ հայ ցեղին մեծութիւնն ու վեհութիւնը։ Ասիկա է իսկ ու իսկ նկարագրողը Չօպանեանի բոլոր գեղեցիկ գործերուն, որոնցմով յաւերժ իր ցեղին վեհութիւնն ու առաքինութիւնն է որ կը պանծացնէ օտար աշխարհին առջեւ։

«Թէ ինչքան կը յարգեմ զինքը, ինչքան կը հիարնամ իր վրայ, որ անլուր տառապանքներու եւ անարդա-

րութեանց մէջ կը քաղէ գեղեցկութեան, սիրոյ եւ հաւատքի այն հրաշալի տարերը որոնցմով իր գործն ու իր կեանքը լուսաւորուած կը մնան»։

«Զի կրնար մեռնիլ այն ցեղը, որուն պատկանելի քրիստոնէութիւնը այսպիսի զաւակներ արտադրած է։ Անմահ է Հայաստանեայց Վարդենիքը, ո՞վ դուք բոլորդ, իմ շատ սիրելի բարեկամներս, ձեր հայրենի երկրին օրհնութիւնը ձեր վրայ է եւ օր մը պիտի վերաբացուին սրբավայրերը խորհրդաւոր Աննիին»։

Գ Լ ՈՒ Խ Ը.

Գ Ե Ղ Օ Ն

Ի ՊԱՏԻԻ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՀՈԳԻԻՆ

«Ինչպէս զետ մը անհուն որ հինաւորց լեռներու անմատոյց բարձունքներէն ծնած... կը պտըտցնէ իր մեծ թարմ կեանքը մշտահոս ու երգեցիկ», այնպէս ալ կեանքդ անհուն՝ ցեղային աւանդութեանց վճիտ ակէն բխած՝ կը սա-հի լուսապայծառ, մարմանդներուն վրայ մեր ազգասիրութեան ու, ամէն օր քիչ մը աւելի ձերբազատուած նիւթեղէն կաշկանդումներէն, կը զգենու այերային տարազը սըրբաշուք անուրջի մը որ կու գայ յածիլ մեր սրտերուն վրայ, ա'յնքան խանդազինօրէն բերկրապատար ու վսեմապէս դիւցազնային:

Մարմինի արգանդէն թէպէտ ծնած՝ հանճարդ արգասաւորեցիր լոյսի արգանդով: Ուժգնօրէն կը հիասթափի մարդը որ կը կարծէ իրեն նմանը գտնել քու դիւցազնակերպ խոյանքիդ մէջ. զի քիչ մը աւելի վեր դրիր քու աթոռդ մարդոցմէ:

Երեք ցեղ հին Ելլադան պանծացուցին աշխարհին, փառքերու է'ն անմահականովը. ոլիմպաքնակ աստուածները, կիսաստուածներն ու մարդիկ: Հոմերոս մը, Պինտար մը,

Փիդիաս մը, Պերիկլէս մը ստեղծագործող ազգը իրմէ վեր ցեղ մը ծնած եղաւ, կիսաստուածներուն ցեղը, որ մարդկային մարմին ու աստուածներու հոգի ունէր միանգամայն: Անմահ քերթողութիւն ստեղծագործող արուեստագէտն ալ մարդկային ցեղին չի պատկանիր, նո'յնքան:

Ո՛րքան անխառն հրճուանքով ու սրբանուէր զեղումով կ'ողջունենք պառնասանիստ կիսաստուածը որ կը փայլի քու զերալոյս կերպարանքիդ մէջ, ո'վ հայ բանաստեղծ հոգի: Կ'ուզենք սքօղել մարդը, անունը, երկրային համբաւը որ կ'աղճատեն մանաւանդ մաքրութիւնը լուսածին հոգիին: «Թուղթի Ասպետ» մը չես դուն, «Գրական Դիւցազն»է՝ ու «Դեպքան»է մը աւելի բարձր է քու կոչումդ: Ստեղծագործ ու հայրենապահ հանճարիդ ճառագայթում մը քու շուրջդ կը սփռէ լուսապսակ մը ա'յնքան փառաւոր եւ սքանչելի որ մենք մեզ գաճաճներու պէս նանրացած կը զգանք, անկարող մինչեւ իսկ ըմբռնելու հոյակապութիւնը այն հոգիին որ մեր վրայ կը տիրէ:

Մարդկային էր ծնունդդ, գոր երբեք չուրացար համեստօրէն, այլ՝ յաւերժական գեղեցկութիւններու եւ ցեղային արժէքներու. յայտնագործման նուիրուած կեանքդ զեցանցաւ այն սահմաններն ուր յարդգողը մոլորակիս շաւիղները կը գծէ, ու եթերային բարձունքներու մէջ սաւառնող հոգիդ, անշէջ աստղի մը պսպղուն լոյսին մէջ գտաւ իր նոր մտւորը՝ ուրկէ վերածնող Հայը իր դիւցազնական կերպարանքին շողարծակումով պիտի գերէր մահկանացուներու հոգին, ընդբարշելով մեր ցոփ կեանքերը դէպի բեղմնաւոր ազգապահպանում:

Հզօր էր Հոմերոս, զի աստուածներու հոգին երգեց մարդկային լեզուով ու զմայլելի՝ տաւիղը Պինտարին որ դաշնաւորեց աստուածային կշռոյթը իր թելին: Ո՞վ պիտի երգէ քեզ, ո'վ հաղորդականդ անմահներու ցեղին: Ո՞վ քաջարիւն բառերու սահմանքին պիտի յանձնէ հոգիիդ երկնասրլաց թռիչքներն ու վսեմափառ ձգտումները:

Ո՛րքան վտիտ է իմ ճիգս ու թափուր: Օ՛, քիչ մը լո՛յս սրսկէ սա բաժակներուն մէջ որ պարապ են, զմրո՛ւխտ լեցուր սկիհներուն մէջ որ կը դողդոջեն, ու թող ետուզեող կենսապարգեւ շունչիդ վարակէ ինքն իր անկարողութենէն վհատած սա՛ լեզուն:

Տարտարոսէն փախուստ տուող մութ ուժեր, իբր սոխներ ժանտաժուտ, պաշարեցին քեզ, թոյն ուզեցին լեցնել աչքերուդ լոյսին մէջ, սրտիդ արիւնը ջանացին քամել, ու մէկ էր անոնց նպատակը՝ գրաւել այդ հոգին որ գերմարդ ըլլալու ուխտն ըրած էր, բայց, յաւիտենականութեան կայծով բոցավառած հոգիդ անառիկ բերդ մը մնաց միշտ, գրգռելով կրկնապէս մութ ուժերու զայրոյթն ու վրէժը:

Կանուխէն քեզ որք ծոցդ անուշ մայրդ իր անմահ հոգիին կայծը դրեր էր քու կիսիդ մէջ որ անով պաշտպանես քու որբութիւնդ ու առանձնութիւնդ: Անտարակոյս, անշէջ պիտի մնայ այդ սրբանուէր կայծը մինչեւ որ իրեն վերադառնաս դրախտի պարտէզին մէջ ուր քեզի կը սպասէ անձկութեամբ:

Ինչպէ՞ս պիտի ներկայանաս անոր առջեւ, որբա՞ն շքեղօրէն պսակուած ու սրբագործուած մատաղ մը՝ զոր Հայութիւնը կը դրկէ վեր — երանի՞ թէ կերպ մը ըլլար որ մահկանացուներու մօտ ըլլար միշտ քու հոգիդ — մօրդ հաղորդելու համար դիւցազնական օրուան մը հրաշագործութիւնը:

Գիտեմ թէ հոն է որ նշմարիտ յոբելեանդ տեղի պիտի ունենայ, հո՛ն ուր հերարծակ հոգիները, մարմինի կապանքներէն մշնտջենապէս ազատուած, իրենց ուրախութիւնը կը շանթարծակեն որոտումներու եւ կայծակներու բերնով, աստղերու եւ ծիածաններու նշուլազարդումով ու այն ամէն երեւոյթներով որ անճառելի ու անիմանալի երազանք մըն է լոկ մեզի մահկանացուներու:

Ի՞նչ ծափ ու ծնծղայ, ի՞նչ աստուածային խրախճանք, հոգիներու ինչպիսի՞ ցնծալիւր վերացում երբ վարէն դէպի վեր սեւեռող կեանք մը ինքզինքը կ'ընծայէ զոհաբերման բազինին վրայ: Մերինը կեղծ է, չահախնդիր, մոլուցքներէ տարուած, «ես»երու բաւիղին մէջ բոլորուող, միւս յոբելեանը՝ անկեղծ, անանձնակա՞ն, անսահմա՞ն:

Ո՞ւր պիտի թառիս հոն, վերը, եթէ առաքելութիւնն ունենաս դարձեալ հովանաւորելու թշուառութիւնը որ փակած է երկրագունդիս: Ակնա՞յ գաւառը զնա՞, Եփրատին մէջ մտի՞ր, լեզո՞ւ տուր ալիքներուն, քու մեծասքանչ հայերէն լեզուդ, ու թող հայ լաճերը անոր ալիքներէն սոր-

վին անմահական դաս մը՝ թէ այս ցեղը կորնչելու սահմանուած չէ՞, պիտի ապրի՞, պիտի վերածնի ամէն տառապանքէ բիջ մը աւելի՞ առուգացած, աւելի՞ ինքնավստահ եւ աւելի աննկուն ուխտակատար, մինչեւ որ այգը քու հոգիովդ կենսաւորուած ջուրերուն մէջ թափէ իր ճաճանչներուն հրաշքը, եւ դուն բռնե՛ս զայն հոն աստուածային կարողութեամբ, գերի՞ պահես այգը Եփրատի ջուրերուն մէջ յաւիտեան:

Կ'ըսեն թէ Պանթէոն մը կայ ուր կը տեղաւորուին կիսաստուածացող հոգիներուն մարմարէ արձանները: Ո՛րքան ալ մեծ արուեստագէտ մ'ըլլաս, կ'աղաչե՞մ, փախիր Ելիսեւսի ոսկեզանգուր սրահներէն որ պիտի ուզէին գրաւել քու քերթողական դիմագիծդ, զի մենք քեզի համար ամբողջ Հայաստանը պնդազարդած ենք իր ջուրերով ու լեռներով. հո՛ն պիտի ըլլայ քու յաւիտենական Պանթէոնդ:

Պիտի հասնի օրը երբ Արարատն ու Սիփանը դէմ դիմաց պիտի գան ու պիտի մենամարտին քու արծանդ իրենց կատարին վրայ բարձրացնելու բրաբիոնին համար: Դիտցի՛ր որ քու փաշիւսած բոլոր հոգիներդ հանդիսական պիտի ըլլան այդ մենամարտին. Նարեկացին, Քուչակը, Դուրեանը, Պէշիկթաշեանը, Վարուժանը, Սիամանթօն: Օ՛, ո՛ղջ ըլլայի մինչեւ այդ օրը, ու դեռ չտեսած հայրենիքիս քաջ լեռներու մարմարէն արծանիդ քանդակուած ատենը հո՛ն ըլլայի, ներկայ՝ աչքովս տեսնելու երանգները դաշտերուն մէջ ժպիտ սփռող ծաղիկներուն, որ գուցէ պիտի խայտային քեզ տօնախմբելու համար ժողովուած աներեւոյթ ոգիներուն խրախճալիւր պարին ի տես:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0380560

70.801

1
1